

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

WILHELM M. WUNDT'UN DİNE YAKLAŞIMI VE DİN
PSİKOLOJİSİNE KATKILARI

ADEM KÖROĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. ABDÜLKERİM BAHADIR

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Adem Köroğlu
	Numarası	168102071001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Psikolojisi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Abdülkerim BAHADIR
	Tezin Adı	Wilhelm M. Wundt'un Dine Yaklaşımı ve Din Psikolojisine Katkıları

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Wilhelm M. Wundt'un Dine Yaklaşımı ve Din Psikolojisine Katkıları* başlıklı bu çalışma 07/08/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Abdülkerim Bahadır	
2	Prof. Dr.	Adem Şahin	
3	Doç. Dr.	Orhan Gürsu	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Adem Köroğlu		
	Numarası	168102071001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Psikolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Wilhelm M. Wundt'un Dine Yaklaşımı ve Din Psikolojisine Katkıları			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Adem KÖROĞLU

Özet

Bu çalışmada Wilhelm Maximilian Wundt'un hayatı, eserleri ve din psikolojisi alanına yapmış olduğu katkılar ele alınmıştır. İki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Wundt'un kişiliği, yaşadığı dönem ve sosyo-kültürel çevre, akademik arkaplanı ve bilime katkısı, yetiştirdiği asistanlar ve öğrencileri; fizyoloji, psikoloji, nöropsikoloji ve milletler psikolojisi alanlarında telif etmiş olduğu eserler sunulmuştur.

İkinci bölümde ise Wundt'un din psikolojisine katkıları, dinin kaynağı ve geleceği hakkındaki düşünceleri, din psikolojisinin metodolojisi üzerine fikirleri ve William James'e yönelik eleştirileri irdelenmiştir.

Sonuç olarak Wundt din psikolojisini milletler psikolojisinin bir konusu olduğu düşüncesi sebebiyle onu bu çerçevede ele almıştır. Yine o, dinin kültürün ürünlerinden biri olduğu düşüncesinden dolayı onun duyular üstü bir kaynaktan ortaya çıkmış olabileceği fikrini reddetmektedir. Din psikolojisinin normatif bir bilim olmadığını savunmasına rağmen dinin geleceği hakkında varsayımlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Din psikolojisinde anketin kullanılmasına karşı çıkmasına rağmen bu yöntem, alanın neşet etmesiyle birlikte günümüze dek geliştirilerek itibar görmüştür. Ayrıca psikolojinin kuruluşundan itibaren din konusuna uzak kalmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Wilhelm Wundt, Milletler Psikolojisi, Din, Din Psikolojisi, Din Psikolojisi Tarihi, Din Psikolojisi Metodolojisi

Abstract

In this thesis one evaluated Wilhelm Maximilian Wundt's life, works and his contributions to the psychology of religion. In the first part of this study, which consists of two parts, Wundt's personality, his period and socio-cultural environment, his academic background and his contribution to science, his assistants and students; and his works on physiology, psychology, neuropsychology and folks psychology are evaluated.

In the second part his contributions to the psychology of religion, his thoughts on religion's origin and its future, the methodology of the psychology of religion and his critique on William James were evaluated.

Last of all, for Wundt the psychology of religion is a subject of the folks psychology. He accepts religion as a cultural product therefore he rejects the idea that its origin is supersensuous. Although he declares that the psychology of religion isn't a normative science he presumes the future of religion. Although he rejects the use of questionnaires this method is being used till today. In addition since the foundation of modern psychology one was aware of religion as a subject.

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
Agt.	: adı geçen tez
C.	: Cilt
Sy.	: Sayı
Ö.	: Ölüml
MÖ.	: Milattan önce
Yay.	: Yayınları

Önsöz

Ebbinghaus psikolojiyi şöyle tanımlamaktadır: *Psikoloji uzun bir geçmişe fakat kısa bir tarihe sahiptir.* Milattan önce Platon ve Aristoteles gibi Yunan düşünürleri günümüz psikolojisinin araştırma konuları arasında bulunan bellek, öğrenme gibi meseleler hakkında sezgi ve sınırlı kişisel tecrübelerine dayanarak fikir yürütmüşlerdir. Modern psikoloji biliminin kısa tarihi ise doğa bilimlerinde kullanılan yöntemleri alana uygulayan Wilhelm Maximilian Wundt ile başlamaktadır.

Wundt dünya tarihinde ilk psikoloji laboratuvarını kurmuş olması sebebiyle psikoloji tarihi açısından önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Buna rağmen Türkiye’de kendisi hakkında müstakil olarak yapılmış çalışmalar yetersizdir. Ayrıca din psikolojisi alanına katkı sağlayan ilk bilim insanlarından biri olması sebebiyle adı geçen alan için de önemli bir kişiliktir. Bu şartlar göz önünde bulundurulduğu takdirde bu çalışmanın alana katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Wundt psikolojinin yanında din psikolojisi ile de ilgilenmiştir. Bir bilim dalını daha ileriye taşıyabilmek, onun oluşum safhasında etkili olmuş şahsiyetler hakkında bilgi sahibi olunmasına bağlıdır. Bu sebepten ötürü bu çalışmanın amacı Wundt’un kişiliği, yaşadığı dönem ve sosyo-kültürel çevresi, akademik çalışmaları, devamında din psikolojisi alanında dinin kaynağı ve geleceği, yöntemi ve William James ile ilgili görüşleri hakkında bilgi toplamak ve değerlendirmelerde bulunmaktır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde Wundt’un hayatı ve eserleri kısaca ele alınacaktır. İkinci bölümde ise onun din fenomenine yaklaşımı, din psikolojisine katkıları, dinin kaynağı ve geleceği hakkındaki görüşleri ve din psikolojisinde kullanılmasını önerdiği yöntem ele alınacaktır.

Öncelikle tez sürecinin başından beri bana değerli katkılarıyla yol gösterip yardımcı olan tez danışmanım Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır’a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu zorlu süreçte benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen sevgili aileme teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Özet	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
GİRİŞ	VIII
1. Araştırmanın Konusu	VIII
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	VIII
3. Araştırmanın Sınırları	IX

BİRİNCİ BÖLÜM

W. M. WUNDT'UN KİŞİLİĞİ VE AKADEMİK ARKAPLANI

1.1. Kişiliği, Yaşadığı Dönem ve Sosyo-Kültürel Çevre.....	1
1.2. Akademik Arkaplanı ve Bilime Katkısı.....	5
1.3. Asistanları ve Öğrencileri.....	10
1.4. Akademik Çalışmaları	14
1.4.1. Fizyoloji.....	14
1.4.2. Psikoloji.....	18
1.4.2.1. Genel Psikoloji.....	22
1.4.2.2. Nöropsikoloji	25
1.4.2.3. Milletler Psikolojisi.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

W. M. WUNDT'UN DİN PSİKOLOJİSİNE KATKILARI

2.1. Dinin Kaynağı.....	35
2.2. Dinin Geleceği.....	66
2.3. Din Psikolojisinde Yöntem	69
2.4. William James'e Eleştirisi.....	77

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İnsanın duyuş, düşünüş ve davranışlarını konu edinen ve bu duyuş, düşünüş ve davranışların bağılı bulunduğu kanunları tespit etmeye çalışan psikoloji biliminin kurucusu kabul edilen Wundt, bilim dalının kuruluş ve gelişmesinde son derece önemli bir yere sahiptir. Felsefe için Aristoteles ne ifade ediyorsa psikoloji bilimi için Wundt da aynı şeyi ifade etmektedir. Ancak ülkemizde literatüre bakıldığında adı çok bilinmesine rağmen Wundt hakkında doyurucu bilgiye rastlanmamaktadır.

Bu çalışmada Wundt'un hayatı, eserleri ve din psikolojisi alanına yaptığı katkılar ele alınmaktadır. Öncelikle adı geçen bilim insanının hayatı ve yaşadığı dönem ele alınmıştır. Onun akademik arkaplanı incelenip, bilime sağladığı katkılar ortaya koyulmuştur. Ayrıca enstitüsüne katılmak üzere dünyanın farklı ülkelerinden gelen öğrencilerine de ayrıca yer verilmiştir.

Birçok bilim adamı gibi Wundt'un da din konusunu psikolojik açıdan ele almış olması sebebiyle, onun din hakkındaki görüşleri inceleme konusu olmuştur. Onun dinin kaynağı ve geleceği hakkındaki görüşleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca din psikolojisi için önerdiği yöntem de etraflıca tetkik edilmiş ve bu çerçevede James'e olan eleştirilerinin sebepleri üzerinde durulmuştur.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Wundt psikoloji biliminin kurucusu olmasına rağmen ülkemizde kendisi hakkında yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca din psikolojisinin temel kaynaklarında da kendisi hakkında doyurucu bilgi bulmak mümkün değildir. Bu araştırmaya bu sebeplerden ötürü ihtiyaç duyulmuştur. Bu tezin amacı, Wilhelm Wundt'un kendisi, eserleri, fikirleri ve din psikolojisi görüşlerini etraflıca ele almaktır.

Wundt 1879 yılında ilk psikoloji laboratuvarını kurmakla psikolojinin felsefeden ayrılarak müstakil bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Böylece kendisi bu bilim dalının kurucularından sayılmaktadır. Almanya'nın Leipzig kentinde kurmuş olduğu laboratuvar sayesinde Amerika'dan ve birçok Avrupa ülkesinden bilim adamları ondan istifade etmek üzere Almanya'ya gelmiştir ve böylece psikolojinin dünya çapında kabul görmesini sağlamıştır. Aynı zamanda psikolojinin

önemli konularından olan din fenomeniyle yakından ilgilenmesi sebebiyle din psikolojisi için son derece önemli bir kişiliktir. Kurucu niteliğiyle hem psikoloji hem de din psikolojisi için önemli olan bu şahsiyet hakkında ülkemizde yapılmış geniş çaplı akademik çalışmaların bulunmaması nedeniyle bu çalışma, alana mütevazı bir katkı sağlama amacını taşımaktadır. Bu sebeple bu çalışmayla bir boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

3. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi

Bir çalışmanın sınırlarının belirlenmesi, hem araştırmacının kendisi hem de daha sonra araştırmayı okuyacak olanlar için faydalı olacaktır. Sınırların belirlenmesiyle araştırmacının araştırma konusundan uzaklaşmaması, araştırmanın dışında kalan bahisler üzerinde durmaması ve konudan sapmaması sağlanmaktadır. Tez konusunun hudutlarının belirlenmiş olması okura da fayda sağlamaktadır. Sınırları açık şekilde belirlenmiş olan bir çalışma okura beklentilerinin karşılanıp karşılanmayacağı hakkında net bilgi verecektir. Böylece okur, elindeki çalışmanın ona katkı sağlayıp sağlamadığını görebilecektir.

İki bölümden oluşan bu tez çalışmasında Wundt'un dine yaklaşımı ve din psikolojisine katkıları konu edildiğinden birinci bölümde bilim adamının şahsiyeti ele alınmıştır. Bu amaca uygun olarak hayatıyla ilgili bilgiler ağırlıklı olarak birincil kaynaklar sınıfına giren, 1921 yılında yayınlanan otobiyografisinden elde edilmiştir. Bununla birlikte ikincil kaynaklar da göz ardı edilmemiştir. David Kent Robinson'un "Wilhelm Wundt and the Establishment of Experimental Psychology, 1875-1914: The Context of a New Field of Scientific Research" adlı 1987 yılında tamamlanan doktora tezi de Wundt'un hayatıyla ilgili değerli bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle istifade edilen çalışmalar arasında bulunmaktadır. İnsanın çevresinden bağımsız olmayan bir varlık olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmuş, bu nedenle Wundt'un yaşadığı dönem ve sosyo-kültürel çevresi de dikkate alınmıştır.

Bir bilim insanını ve onun ortaya koyduğu ürünleri anlayabilmek için onun akademik arkaplanı da incelenmesi gereken bir diğer husustur. Akademik arkaplanının anlaşılması için eğitim hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Bir hocanın belki de ortaya koymuş olduğu eserlerden en önemlisi geride bıraktığı öğrencilerdir. Nitekim hoca öğrencilerini yetiştirir ve o öğrenciler öğrendiklerini gerektiğinde tashih eder, geliştirir ve gelecek kuşaklara aktarırlar. Wundt'un tarihin ilk psikoloji laboratuvarını kurmuş ve dünyanın farklı ülkelerinden araştırmacıların bu

laboratuvara eğitim almak için gelmiş olması onun asistan ve öğrencilerine müstakil bir başlık altında yer vermeyi gerekli kılmıştır.

Wundt gerisinde 53 bin sayfalık bir külliyat bırakmıştır. Ortaya koymuş olduğu eserleri incelemek isteyen araştırmacıların onun çalışmalarına ulaşmasını kolaylaştırmak amacıyla bunlar farklı başlıklar altında listelenmiştir. Fizyoloji, psikoloji, genel psikoloji, nöropsikoloji ve milletler psikolojisi alanlarıyla sınırlandırılan listelerde kronoloji gözetilmiştir. Bu hususta büyük ölçüde Titchener'in farklı yıllarda yayınlamış olduğu listelerden istifade edilmiştir. Eserler listelenmeden önce ilgili başlıkta ele alınacak olan bilim dalının tanımı verilmiş, Wundt'un ilgili alana sağladığı katkı tespit edilmiş ve başlığın sonunda çalışmaları listelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde Wundt'un dine yaklaşımı ve din psikolojisine katkıları konu edilmiştir. Bu amaçla onun *Milletler Psikolojisi* adlı on ciltlik eserinin dört, beş ve altıncı cildi üzerinde durulmuştur. Bu ciltler din hakkındaki görüşlerini sunmaktadır. Türkçe çevirisi bulunmayan bu eser Almanca aslından incelenmiştir. İkinci bölümün *Dinin Kaynağı* ve *Dinin Geleceği* adlı başlıkların oluşturulmasında adı geçen kaynaktan istifade edilmiştir.

Bu çalışmanın *Din Psikolojisinde Yöntem* ve *William James'e Eleştiri* isimli başlıklarında büyük ölçüde Wundt'un din psikolojisinin metodolojisi üzerine yazdığı ve 1912 yılında yayınlanan *Elemente der Völkerpsychologie* adını taşıyan kitabından yararlanılmıştır. Bunun dışında ikincil kaynaklar da ihmal edilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

W. M. WUNDT'UN KİŞİLİĞİ VE AKADEMİK ARKAPLANI

1.1. Kişiliği, Yaşadığı Dönem ve Sosyo-Kültürel Çevre

Lüteryen bir papaz olan Maximilian Wundt'un (1787-1846) ve Marie Frederike'nin (1797-1868) dördüncü ve son çocuğu olan Wilhelm Maximilian Wundt 16 Ağustos 1832 tarihinde Almanya'nın Mannheim şehrinin Neckarau ilçesinde dünyaya gelmiştir. Ludwig isminde bir erkek kardeşi (1824-1902) dışında diğer kardeşleri henüz çocukken ölmüşlerdir. Küçük yaştan itibaren Wundt sadece birkaç arkadaşı olan, yalnızlığı seven, vaktinin çoğunluğunu sıkı ve disiplinli çalışmaya özellikle de yazma, araştırma ve öğretmeye ayırarak hayatını sürdürmüştür.¹

Wundt'un kişisel hayatı monotondur ve bilimsel çalışmalarla doluydu. 1872 yılında Sophie Mau ile başlayan evlilik hayatı, karısının 1912 yılında ölmesiyle son bulmuştur. Bu evlilikten iki kız ve bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu kızlardan Louise dört yaşındayken dünyaya veda etmiştir. Diğer kızı Eleonore ise daha sonra babasına çalışmalarında yardımcı olmuştur ve babası "Mit ve Din" adlı çalışmanın üçüncü cildini ona ithaf etmiştir. Strazburg'da okutmanlık yapmış olan oğlu Max ise 1908 yılında yayımlanmış olan "Yunan Etiği Tarihi" isimli çalışmasıyla babasının izinden gitmiştir.²

Wundt babasını neşeli, annesini ise daha çok saldırgan olarak nitelendirmektedir. Çocukluğunda başka çocuklarla nadiren oyunlar oynardı, sempatik bulduğu yaşlıları ziyaret etmeyi, hayaller kurmayı severdi. Babası, annesi ve Heidelberg'de ikamet etmekte olan anne tarafından dedesi onun erken dönem eğitiminde önemli bir role sahiptiler. On üç yaşında Wundt bir Katolik lisesinde travmatik bir yıl geçirdi ve ona herhangi bir eğitim gerektirmeyen postacılık

¹ Pradeep Chakkarath, "Wundt, Wilhelm", *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology*, American Cancer Society, 2013, s. 1367.

² Oswald Passkönig, *Die Psychologie Wilhelm Wundts Zusammenfassende Darstellung der Individual-, Tier- und Völkerpsychologie*, Verlag von Siegmund & Volkening, Leipzig, 1912, ss. 1-2.

mesleğine yönelmesi tavsiye edildi. Heidelberg'e geçince, abisi ve kuzeniyle bir oda paylaştı, arkadaşlıklar kurdu ve yetişkinliğine yön verecek etkili çalışma alışkanlıkları edindi.³

Wundt'un soyu Almanya'nın Renanya-Palatina eyaletine yerleşmiş olan Avusturyalı ve Fransız Calvinist mültecilere dayanmaktadır. Baba tarafından ailesinde Heidelberg Üniversitesinde görevli Calvinist din adamları ve teologlar bulunmaktadır. Anne tarafında ise doğa bilimcileri, hekimler ve devlet yöneticileri bulunmaktadır. Wundt babasını şefkatli birisi olarak tanımlar. Kendisini yetiştiren annesi ise, hırslıydı ve Wundt'u yetiştirdi.⁴

Babası Lüteryenden ziyade Calvinist olan Baden Birleşik Evanjelik Kilisesinin papazıydı. Üstlerinin resmi değerlendirmesine göre babası Maximilian Wundt ılımlı ve barışseverdi. Ayrıca İncil metinlerinden ziyade cemaatinin günlük ihtiyaçlarıyla meşguldü. Wundt bir yaşından küçükken aile Neckarau'dan ayrılmış ve Heidelberg yakınlarındaki yaylalarda küçük bir tarım kasabası olan Leutershausen'e taşınmıştır. Bu taşınmanın sebeplerinden biri Wilhelm'in bataklık olan Mannheim'a özgü olan sıtmaya yakalanmış olmasıdır. Kısa süre sonra kardeşi Ludwig, teyzesiyle birlikte yaşamak ve okula gitmek için Heidelberg'e gitmiş ve Wilhelm tek çocuk olarak hayatını sürdürmüştür.⁵

Dört yaşından on iki yaşına kadar Wundt, Heidelberg'in güneyinde, Bruchsal kasabası yakınlarındaki büyük bir ilçe olan Heildelsheim'de yaşamıştır. Orada babasının iki bin kişilik bir cemaati bulunuyordu. Heildelsheim, büyük bir Katolik azınlığa ve kendi sinagog ve okullarına sahip birkaç yüz Yahudi ile dinsel olarak bütünleşmiş bir topluluktur. Wundt ve annesi sık sık yakındaki bir Yahudi ailesini ziyaret etmiş ve Wundt, bazen komşuların evinde ve sinagogunda dini törenleri müşahede etmiştir.⁶

Çocukluğunda Wundt görünüşte çoğu zaman yalnız bırakılmak istenen, köydeki diğer çocuklarla birlikte oyun ve etkinliklerde yer almaktan nefret eden biriydi. Akranı olan tek arkadaşı, konuşamayan ancak “çok iyi huylu” olan zihinsel engelli bir çocuktur. Wundt, hikaye

³ Solomon Diamond, “Wilhelm Wundt”, Dictionary of Scientific Biography New York, 1981, C. 14, ss. 526-527.

⁴ Hari Shanker Astana, “Wilhelm Wundt”, *Psychological Studies*, 2015, C. 60, Sy. 2, s. 244.

⁵ Solomon Diamond, “Wilhelm Wundt”, Dictionary of Scientific Biography New York, 1981, C. 14, s. 526.

⁶ Robert W. Rieber ve diğerleri, *Wilhelm Wundt in History The Making of a Scientific Psychology*, Springer Science+ Business Media LLC, New York, 2001, s. 4.

anlatımı ve oyunlarla hayal gücünü şımartacak yetişkinlerle birlikte olmaktan hoşlanmış ve ilkokulda bu hayal gücü kontrolsüz bir hayal kurmaya dönüşmüştür.

Wundt'un babasının dini yönü daha ağır basan ailesiyle görünüşte çok az temasta olması ve annesinin akademik ve bilimsel yönü bulunan ailesiyle daha sıkı ilişkilerde bulunması, çocukluğunu ve erken kariyerini güçlü bir şekilde etkilemiştir.

Küçük bir çocuk olarak Wundt, annesinin babası olan Zacharias Arnold'a (1767-1840) unutulmaz ziyaretler yaptı. Heidelberg Üniversitesi emekli yöneticisi Arnold, enerji dolu, ilgi alanları ve düzen sevgisi olan kültürlü bir insandı. Bu ziyaretler sırasında torununu eğitim yürüyüşlerine çıkarmış ve ona şehir hakkında bilgi vermiştir.

1840'ta büyükbabası Arnold ölmüş ve babası felç geçirmiştir. Sekiz yaşındaki çocuğun hayatındaki bir sonraki etkili erkek, Wundt'un babasının sağlığının elvermediği pastoral görevlerin çoğunu yerine getiren Friedrich Müller (1814-1871) olmuştur. Wundt ilkokuldan ayrılmış ve evde Wundt'un babası kadar iyi kalpli olan Müller tarafından eğitilmiştir. Wundt ve genç papaz bir odayı paylaşmış, ancak Müller ilçelerin ihtiyaçlarını görmekle meşgul olduğundan, Wundt çoğu zaman yalnız kalmıştır.⁷

Çalışmaları dikkatin rolünü ve zihinsel aktiviteye odaklanmayı vurgulayacak olan psikolog, genç bir öğrenci olarak dikkatsiz veya daha doğrusu yersiz şeylere odaklanırdı. Otobiyografisinde Wundt, kitaplarına boşça baktığı, hayal kurduğu ve hayali bir maceraya ara verip, daha sonra aynı yerden devam edebildiğinden bahsetmektedir. Wundt, hayalindeki dünyaya geri dönebilmesi için öğretmeninin gitmesini sabırsızlıkla beklediğini de anlatmaktadır. Ancak Wundt kurduğu hayallerin mahiyeti hakkında bilgi vermemektedir.⁸

Müller'in Wundt hanesinde geçirdiği dört yıl, çocuğun hayatının önemli bir aşaması olmuştur. Wundt öğretmenini sevmiş ve onun kendisine babasından ve annesinden daha yakın olduğunu hissetmiştir. Müller, görünüşe göre Wundt'a Latince öğretmek için yeterli bir iş çıkarmış olmakla birlikte, onu matematik alanında yeterli eğitememiş ve çocuğun hayal kurmasını kontrol etmesine yardımcı olacak hiçbir şey yapmamıştır. Sonra Müller, Heidelberg'i 1844'te yakındaki bir kasabada kendi kilisesinde görev almak için terk etmiştir. Wundt,

⁷ Robert W. Rieber ve diğerleri, *Wilhelm Wundt in History The Making of a Scientific Psychology*, Springer Science+ Business Media LLC, New York, 2001, s. 8.

⁸ Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, ss. 37-38.

ebeveynlerini bir sonraki güne kadar öğretmenleriyle yaşamasına izin vermeye ikna etmiştir. Ardından, öğrencilerini üniversiteye hazırlayan Alman özel liselerinden Gymnasium'a girmek için Bruchsal'a gitmiştir.⁹

Wundt'un aile durumu da değişmeye başlamıştır. Babası emekli olmuş, ebeveynler ve iki erkek çocuk 1846'da babası ölmeden kısa bir süre önce Heidelberg'de bir araya gelmiştir. Wundt Heidelberg'den uzak iki yıllık eğitimi dışında, annesinin 1868'deki ölümüne kadar onunla birlikte yaşamaya devam etti. Wundt hayatının son demlerini ise yazlığında annesiyle birlikte yaşadığı aynı mahallede geçirdi.

Heidelberg'de bir lise öğrencisi olarak Wundt, yazar olmayı hayal etti. Hayal kurmaya olan tutkusu okuma tutkusuna dönüştü, bir öğretmeni onunla özel olarak ilgilendi ve onu yazmaya teşvik etti.¹⁰

Okul notları Latince, Yunanca, İbranice ve Tarih derslerinde üstündü. Fakat Matematik, resim ve şarkı söyleme en zayıf olduğu dersler olmuştur. Din dersinden aldığı tutarsız notlar ve teoloji okumak istemediği için İbranice derslerini bırakması bu papaz oğlunun isyankarlığını gösteriyor olabilir.¹¹

Görüldüğü üzere Wundt, akademik geçmişi olan bir ailede doğup yetişmiştir. Çocukluk günlerinde akranlarıyla yakın ilişkiler kurmaması onu okumaya ve daha sonra yazmaya yönlendirmiş olabilir. Üniversite eğitimine başlamadan Latince, Yunanca ve İbranice dillerini öğrenmiş olması onun ileriki çalışmaları ve özellikle *Milletler Psikolojisi* adlı çalışması için son derece önemlidir. Wundt'un tasvir edilen aile ortamında yetişmiş olmasının onun kariyerini önemli ölçüde etkilediği düşünülmektedir. Çünkü birey çevresinden bağımsız değildir. Daha farklı bir çevrede yetişmiş olması onun hayatının seyrinin farklı bir şekilde gelişebileceğini düşündürmektedir.

⁹ David Kent Robinson, "Wilhelm Wundt and the Establishment of Experimental Psychology, 1875-1914: The Context of a New Field of Scientific Research", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of California, 1987), ss. 24-26.

¹⁰ Edward Bradford Titchener, "Wilhelm Wundt", *The American Journal of Psychology*, 1921, C. 32, Sy. 2, s. 161.

¹¹ Wolfgang G. Bringmann, Charles Early, Norma J. Bringmann, "William Wundt's High school years: A Reassessment" *Revista De Historia De La Psicologia*, 1984, C. 5, ss. 69-83.

1.2. Akademik Arkaplanı ve Bilime Katkısı

Wundt 1851 yılında üniversite tahsili için gerekli olan Abitur sertifikasını sağlayan sınavları başarıyla vermiş ancak bu diplomadan sonra eğitim hayatını hangi yönde sürdüreceği kesinleşmemiş ve ebeveynleri onu teolojiye yönlendirmemiştir.¹²

Wundt tıp tahsili almaya karar verir, ki ona göre böylece annesinin evini terkedip anatomi ve fizyoloji profesörü olan dayısı Friedrich Arnold'un (1803-1890) ikamet ettiği Tübingen'e gitme imkanı doğacaktır. Wundt Baden'de görevli papazların oğullarına verilen bursa hak kazanacak seviyede olmadığı için kendini şanslı addeddi, ki o durumda Heidelberg Üniversitesinde eğitime devam edecekti. Başka bir ildeki üniversiteye gitmesi onun ufkunu genişletmişti ve Tübingen'de geçirdiği ilk yılda bir hekim değil, dayısı gibi bir bilim adamı olmak istemiştir.

Arnold bağımsız fikirli yeğenine yardım etmiş ve onu etkilemiştir. Wundt, Tübingen'deki sosyal ortam tarafından teşvik edilmiş ve beyin anatomisi konusundaki çalışmaları konusunda heveslenmiştir. Dayısı bir sene sonra Heidelberg'de anatomi ve fizyoloji profesörü olunca Wundt onunla beraber taşınmıştır. Arnold ailesi, Wilhelm'in Tübingen'de çok fazla para harcadığı için endişe duymuş ve bu yüzden annesiyle birlikte yaşamak için eve dönmesi gerektiğine karar verilmiştir.

Wundt, ailesine Heidelberg'deki tıp eğitimini üç yılda tamamlayacağına dair söz vermiştir. Tıp derslerini alırken aynı zamanda matematik alanındaki yetersizliğini telafi etmek için bir özel hoca tutmuştur. Zira fizyoloji alanında ihtiyaç duyulan kimya ve fizik bilimleri için matematik bilimini zorunlu görmüştür.

Wundt, ayrıca doğa bilimlerini tahsil ettiği Heidelberg'de, dönemin ünlü kimyagerlerinden sayılan Robert Bunsen'den (1811-1899) etkilenmiştir. Bunsen'in genel kimya üzerine olan dersleri güncel araştırmalar ve deney uygulamaları içeriyordu. Teori ve uygulamanın birleşmesi onun gelecekte yapacağı psikoloji alanındaki derslerine yön vermiştir. Bunsen'in kimya enstitüsünde yapılan çalışmaların, kendisi tarafından değil, deneyimsiz bir asistan tarafından

¹² Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, s. 72.

denetlendiğini öğrenince, enstitüden ayrıлып kendisine daha çok ilgi gösterecek bir kimya okutmanının şahsi laboratuvarına katılmıştır.¹³

Wundt'un ikinci fizyoloji araştırması ona 1854 yılında Heidelberg'de deneysel tıp alanında bir ödül kazandırmıştır. Annesinin ona asistanlık etmesiyle tavşanların sinirleriyle ilgili bir araştırma yapmış ve bu çalışmayla birincilik ödülünü kazanmıştır. Wundt'un fizyolojiye olan ilgisi muhtemelen o günlerde bilimsel yönelimli tıp öğrencileri için tipikti, ancak ilgisini beyin anatomisinden deney fizyolojisinin fiziksel ve kimyasal yaklaşımlarına aktarması, amcası Arnold'un uzmanlığının dışında bir alan bulma isteğini de yansıtır olabilir.

1855 yılının yazında tıp alanındaki devlet imtihanlarına girmiş ve dahiliye, cerrahi ve doğum dallarında birinciliğe layık görülmüştür. Böylece Wundt lise hayatının aksine 23 yaşında iki bilimsel yayın ve yüksek ders notlarıyla itibarlı bir üniversite öğrencisi olmuştur.¹⁴

Pratisyen hekimlik yapmak yerine askeri hekimlik veya yerel bir kaplıcada hekimlik yapmayı düşünmüş ancak iki fikir de gerçekleşmemiştir. Üniversite hastanesinin kadın bölümünde altı ayla sınırlı olan bir asistanlık görevi almış ve bu vesileyle en sevdiği profesörlerden olan patolog ve aynı zamanda hastanenin yöneticisi olan Ewald Hasse (1810-1902) ile çalışma fırsatı bulmuştur.

Heidelberg'in sunduğu ortamda Wundt bir bilim adamı olmuş ve babasının vefatından sonra annesi ona ilgisini verebilmiş, Wundt'un çalışma alışkanlıkları düzelmiş ve böylece kendine güvenen, diğer insanlardan bağımsız bir birey haline gelmiştir.

1856 yılında hastaneyi terketmeden evvel kendisini akademik kariyere hazırlamıştır. Felçli sinir hastalıkları olan bireylerde dokunma duyumlarının lokalizasyonu ile ilgili deneyler yapmıştır. Sağlıklı deneklerin de kullanılmasıyla bu gözlem ve deneyler iki yıl sonra yazacağı bir psikoloji makalesinin temelini oluşturmuştur. Wundt hastaneyi, kendisini deneysel çalışmalara ve psikolojiye yönlendiren bir durak olarak görmüştür.

Sözü edilen klinikte çalıştığı sırada Heidelberg Üniversitesi bünyesinde sinir patolojisi üzerine yazdığı doktora tezini yayımlamış ve sonrasında fizyolojiye yoğunlaşmaya başlamıştır.¹⁵

¹³ Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, ss. 150-151.

¹⁴ Wilhelm Wundt, *age.*, ss. 73-74.

Doktora eğitimini tamamladıktan sonra bir sömestr süreliğine Berlin niversitesi'ne, 19. yüzyılın en önemli fizyologlarından sayılan Johannes Müller'in (1801-1858) yanına gitmiştir. Üniversitenin laboratuvarlarının küçük olması Wundt'u hayal kırıklığına uğratmıştır.

Emil Heinrich du Bois-Reymond'in (1818-1896) ğrencilerinin çalıştığı bir koridordan ve bir odadan oluşturulmuş bir laboratuvarda onunla çalışan tek araştırmacı Wundt olmuştur.

Du Bois-Reymond, Wundt'u o dönemin güncel bir meselesi olan ağırlığın kas yoğunluğunun değişkenliği üzerine çalışmasına yönlendirmiştir. Wundt meseleyi araştırmak için yeni bir yöntem nerip canlı kurbağalar kullanmış ve zarar görmemiş sinirleri uyardı. 1856 yılının gözünde ise bu metodu tüm elastik organik dokulara genelleyen bir makale sunmuştur.¹⁶

Gelecek otuz yıl içinde Wundt, ihtisaslaşma ve indirgemecilik eğilimine direnerek akademik psikolojideki Müller modelini izlemeye çalışmıştır.¹⁷

şubat 1858'de, Wundt Helmholtz'un asistanı olmak için başvuruda bulunmuştur. Helmholtz, Wundt'a verilecek olan ücretin düşük olduğunu, alınacak olan asistanın derslerde icra edilmesi zaman alacak olan fizyoloji deneylerinden sorumlu olacağını, mikroskopik anatomi alanında dersler vereceğini ve enstitüyü düzenli bir şekilde aıp kapayacağını ve orada sürekli danışmanlık için hazır bulanacağını bildirmiştir.

Helmholtz'un Wundt'u içe alması şu şekilde açıklanabilir: Wundt, Johannes Müller ve du Bois-Reymond'in nezaretinde araştırmalarda bulunmuştu ve böylece uygun referanslara sahipti. Ayrıca Wundt'un Friedrich Arnold'un yeğeni olması sebebiyle Helmholtz onu içe kabul ederek meslektaşına bir nezakette bulunmuş oluyordu. Ayrıca Wundt'un Heidelberg'i tanınması da bir diğer sebebi.

Baden hkmetinin, Helmholtz'un Heidelberg Fizyoloji Enstitüsü'ne maddi yardım sağlayabilmesi için her araştırmacının deneysel fizyoloji alanında bir kurs tamamlamasını talep etmesi sebebiyle Wundt araştırmacıların eğitimiyle meşgul olmuş, kendi araştırmaları için vakit bulamamıştır.

¹⁵ David Kent Robinson, "Wilhelm Wundt and the Establishment of Experimental Psychology, 1875-1914: The Context of a New Field of Scientific Research", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of California, 1987), ss. 31-34.

¹⁶ Solomon Diamond, "Wilhelm Wundt", Dictionary of Scientific Biography New York, 1981, C. 14, s. 527.

¹⁷ Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, ss. 113-114.

Elektrofizyoloji araştırmalarına devam ederken Wundt, Helmholtz'un da alanına giren duyu fizyolojisi üzerine yoğunlaşmaya başlamış ve fizyolojik optik ve elektrofizyoloji üzerine makaleler yayımlamış, 1864 yılında Helmholtz'un laboratuvarından ayrılıp, kürsüsü olmayan profesör ünvanını elde etmiştir. Bu ünvana bir maaş ödenmediği için geğimini ders kitapları yazarak temin etmiştir. Ayrıca annesiyle beraber yaşadığı daireye küçük bir fizyoloji laboratuvarı kurmuştur.¹⁸

Wundt, Heidelberg'de 1858-1863 yılları arasında Helmholtz'un yerine altı dönem mikroskopik anatomi dersleri, 1857-1860 arasında fiziksel enstrümanların kullanımıyla ilgili dersler, 1861-1864 yılları arasında üç dönem tıbbi uygulama dersleri, üreme fizyolojisi ve genel fizyoloji dersleri ve 1857'den 1874'e kadar deneysel fizyoloji dalında laboratuvar dersleri vermiştir.

Alman üniversitelerinde "Lehrfreiheit" olarak bilinen ve üniversite hocalarına istediği her konuda ders verme özgürlüğünü ifade eden gelenek sayesinde Wundt, psikoloji dahil birçok farklı alanda ders verme fırsatı bulmuştur. 1859-60 güz döneminde ise antropoloji alanındaki ilk derslerini vermiştir.

1862 akademik yılının bahar döneminde, Wundt "Doğa Bilimleri Açısından Psikoloji" adında bir ders açmıştır. Psikoloji dersi veren ilk fizyolog olması Wundt'u diğer üniversite hocalarından ayırmaktadır. Nitekim o dönemde üniversitede psikoloji derslerini genellikle felsefeciler vermiştir.

Wundt ayrıca biri insan fizyolojisi üzerine ve biri medikal fizik hakkında olmak üzere iki kitap yazmış ve bunlar başka dillere çevrilmiştir.¹⁹ Yazdığı eserler bu çalışmanın ilerleyen başlıklarında ele alınacaktır.

1874 yılında Wundt, henüz gelişmemiş olan eski bir binada on dersliği bulunan ve müstakil bir kütüphaneye sahip olmayan Zürich Üniversitesine geçiş yapmış ve ona psikoloji dersinde kullanacağı deney enstrümanlarını saklayabileceği bir oda tahsis edilmiştir. 1874-75 güz

¹⁸ Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, s. 161.

¹⁹ David Kent Robinson, agt., ss. 42-43.

döneminde, Wundt bütün psikoloji derslerinde deneyler icra etmiş ve 1875 bahar döneminde ilk defa milletler psikolojisi ve dil psikolojisi dersleri vermiştir.²⁰

Wundt Zürih Üniversitesinde görev yaparken Leipzig Üniversitesi Felsefe Fakültesinin dekanı Friedrich Zamcke (1825-1891) idi. Kendisi Wundt'un 1871'den beri makaleler yayımladığı *Literarisches Zentralblatt für Deutschland* adlı derginin editörlüğünü yürütmüş ve Wundt adı geçen dergide 1875 yılına kadar fizyoloji alanında yazılmış eserler hakkında yetmişin üzerinde inceleme yayınlamıştır. Modern diller uzmanı olan Zamcke, bilimsel arkaplana sahip bir felsefeciyi göreve getirmek istemiştir.

Zamcke, fakültenin modern bilimsel psikolojiye hayatını adanmış bir bilim adamıyla çalışmak istediğini ve bu iş için tek uygun kişinin Wundt olduğunu yazarak onu Leipzig Üniversitesine davet etmiş ve iki gün sonra Wundt bu teklifi kabul etmiştir.²¹

Modern psikolojinin babası olarak da anılan Wundt, deneysel fizyoloji alanındaki birikimini felsefi psikolojide²² değerlendirmiş ve bu şekilde psikolojiyi bilimsel hale getirmek istemiştir. Ayrıca Leipzig'de 1879 yılında Deneysel Psikoloji Enstitüsü'nü kurmuş ve orada zihinsel süreçler hakkında geliştirmiş olduğu teoriler hakkındaki laboratuvar çalışmalarını yönetmiştir. Özellikle tepki süresi deneyi, yeni psikolojiyi dünyaya yayan bir araç haline gelmiştir. Böylece felsefenin bir dalı olan psikoloji bağımsız hale gelmiştir.²³ Kurmuş olduğu laboratuvar hakkında ayrıntılı bilgi asistan ve öğrencilerinin ele alınacağı bir sonraki başlıkta verilecektir.

Wundt, Herrmann Helmholtz, Rudolf Virchow, Emil Du-Bois Reymond ve Spencer gibi bilimin öncülerinden on yıl sonra dünyaya gelmesiyle onların çalışmalarından istifade etme

²⁰ Wilhelm Wundt, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921, s. 242.

²¹ David Kent Robinson, agt., ss. 58-63.

²² Felsefi psikoloji: "Psikolojinin, ruh-beden problemi, varoluşçuluk, hümanizm, metapsikoloji, doğa-çevre tartışması, nominalizm, ontoloji, bilincin yapısı, değer yargılarının insan yaşamındaki yeri, varoluşun anlamı, bilimsel yöntemin doğası ve sınırları gibi psikolojiyle ilgili felsefi sorunları inceleyen dalı." (**Psikoloji Sözlüğü**, "Felsefi Psikoloji", Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2009, s. 284.)

²³ Edward Bradford Titchener, "Wilhelm Wundt, 1832-1920", *Science*, 1920, C. 52 Sy. 1352, s. 501.

fırsatını bulmuştur. Uzun bir hayat sürmüş olması ve entelektüel gücünü koruması ise deneysel psikolojinin istikrar kazanmasını sağlamıştır.²⁴

*Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung*²⁵ adlı çalışması onu fizyolojik problemlerden ziyade psikolojik konulara, psikolojik konular ise onu felsefeye yönlendirmiştir. 1863 yılında "İnsan ve Hayvan Zihni Üzerine Dersler" adlı çalışması yayınlanmıştır. 1864 yılında *İnsan Fizyolojisi Ders Kitabı* adlı çalışması yayımlanıp kısa bir sürede üç baskısı daha yapılmış ardından 1874 yılında yayımladığı *Fizyolojik Psikolojinin Anahatları*²⁶ diğer eserin yerine geçmiştir. Daha sonra Wundt felsefe ve psikolojiye yönelmiştir.²⁷

Wundt, lise eğitimini tamamladıktan sonra Heidelberg Üniversitesi bünyesinde tıp tahsili almasıyla, eğitiminin birinci yılında hekim olmayı değil, dayısı Arnold gibi bilim adamı olmayı hedeflemiştir. Lisans eğitiminin başlarında bilim adamı olma kararını aldıktan sonra bu amaç doğrultusunda gerekli becerileri kazanmak için düzenli bir şekilde çalışmış olması dikkat çekicidir. Aldığı karar neticesinde bir özel hoca ile fizyoloji alanı için gerekli olan matematikteki eksiklerini tamamlamıştır. Düşük bir maaş alacağını bilmesine rağmen Helmholtz'a asistanlık yapmaya talip oluşu ise, onun bilimsel merakını göstermektedir. Nitekim daha yüksek gelir elde edebileceği farklı görevlere de talip olması mümkün görülmektedir. Ailesinde bilim adamlarının bulunması onun hayatına yön vermiş olan etmenlerden olması muhtemel görülmektedir.

1.3. Asistanları ve Öğrencileri

Wundt, deneysel psikolojinin kurucusu olması sebebiyle bu başlık altında onun yetiştirdiği öğrenciler zikredilecektir. Onun enstitüsü dünya çapında rağbet görmüş ve daha sonra psikoloji ve sosyal bilimlerde önemli çalışmalara imza atacak olan öğrencilerinden bahsetmek lüzumlu görülmüştür.

²⁴ Edward Bradford Titchener, agm., ss. 500-502.

²⁵ C. F. Winter'sche Verlagshandlung, Leipzig, 1862.

²⁶ Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1874.

²⁷ Oswald Passkönig, *Die Psychologie Wilhelm Wundts Zusammenfassende Darstellung der Individual-, Tier- und Völkerpsychologie*, Verlag von Siegmund & Volkening, Leipzig, 1912, s. 1.

Öncesinde zikredildiği üzere Wundt, 1875 yılında Leipzig'e yerleştikten dört yıl sonra başta kendi imkanlarıyla tarihin ilk psikoloji enstitüsünü kurmuştur. Devlet daha sonra destek sağlasa da enstitüsü Wundt'un kişisel çabalarıyla gelişme kaydetmiştir.²⁸

Wundt 1879 yılında enstitüyü Katoliklere ait olan bir yurdun üstünde kurmuştur. Deneylede kullanılan cihazların bir kısmı fizyolog Johann Nepomuk Czermak'ın (1828-1873) terekesinden, diğer büyük kısmı ise Wundt'un şahsi mülkiyetinden gelmiştir. Maddi kaynakların kısıtlı olması sebebiyle, araştırmacılar deneylede kullanılan yardımcı araçları tahta, tenekte ve kartondan imal etmişlerdir. Ancak özel durumlarda bir teknisyenden destek alınmıştır.

Wundt öğrencilerine danışmanlık yapar ve deneylede katılırdı. Enstitüde çalışanlar ilk olarak çoğunluğu matematikçilerden oluşan doktora tezleriyle meşgul olan öğretmen adaylarıydı. Zamanla enstitüye Wundt'a bir daktilo getiren Amerikalı James Mc Keen Cattell (1860-1944), Rusya'dan Vladimir Fedorovich Chizh (1855-1922) ve Kopenhag'dan Alfred Lehmann (1867-1919) gibi araştırmacılar da katılmıştır.

Artan ihtiyaçtan dolayı ilk başta kullanılan odalar yetersiz kaldığından dolayı başka odalar da ilave edilmiş ve deneysel psikolojinin hizmetinde kullanılan karanlık odalar, ses geçirmeyen mekanlar ve salonlar oluşmuştur. Kamu tarafından sağlanan kaynaklarla teknik malzemeler temin edilmiş ve asistanlar görevlendirilmiştir. Enstitüye katılmak isteyenlerin tamamının bilimsel anlamda kendi başlarına araştırma yapacak düzeyde olmamaları sonucu psikolojik deneylede için gerekli pratik becerilerin kazandırılmasına yönelik hazırlık kursları düzenlenmiştir.

Wundt, yetiştirdiği deneysel psikologların geleceği hakkında endişeli olmasına rağmen kendisi hayattayken öğrencileri Oswald Külpe (1862-1915), Ernst Meumann (1862-1915), Felix Krüger (1874-1948) ve Karl Marbe'nin (1869-1953) akademide kürsüler elde ettiklerine şahit olmuştur.²⁹

Din Psikolojisi Derneği'nin (Association for Psychology of Religion) ve *Archiv für Religionspsychologie* adlı derginin kurucusu olan Wilhelm Stahlin (1883-1975), dini psikolojik

²⁸ Oswald Passkönig, *age.*, s. 2.

²⁹ Emil Kraepelin, "Wilhelm Wundt", *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1920, C. 61, Sy. 1, ss. 353-355.

açından inceleme arzusuyla psikoloji alanında bir doktora programına dahil olmuş ve Würzburg'a Wundt'un ilk enstitü asistanı olan Külpe'ye gitmiştir.³⁰

Enstitüdeki öğrencilerine ve birlikte çalıştıkları kişilere bakıldığında bu laboratuvarın sadece psikolojiyi değil, aynı zamanda diğer sosyal bilimleri de etkilediği görülmektedir. Enstitüde birlikte çalıştığı kişiler arasında G. Stanley Hall (1864-1924), Felix Krueger (1874-1948), Oswald Külpe (1862-1915), Karl Marbe (1869-1953), Ernst Meumann (1862-1915), Hugo Münsterberg (1863-1916), Emil Kraepelin (1856-1926), Theodor Lipps (1851-1914), Charles Spearman (1863-1945), E. B. Titchener (1867-1927) ve Lightner Witmer (1867-1956) bulunmaktadır. Ayrıca, Wladimir M. Bechterew (1857-1927), Franz Boas (1858-1942), Emile Durkheim (1858-1917), Edmund Husserl (1859-1938), Bronislaw Malinowski (1884-1942), George Herbert Mead (1863-1931), Edward Sapir (1884-1939), William İsaac Thomas (1863-1947), Ferdinand Tönnies (1885-1936), Lev Vygotsky (1896-1934) ve Benjamin Whorf (1897-1941) öğrencileri ve derslerine katılanlar arasındadır.³¹

1907 yılında Almanya'da kurulan *Zeitschrift für Religionspsychologie* adlı din psikolojisi dergisini dördüncü yılından itibaren çıkaranlar arasına Wundt'un yanında doktorasını tamamlayan Otto Klemm (1884-1939) de dahil olmuştur. Klemm dergide yazdığı ilk makalede din psikolojisinde milletler psikolojik (völkerpsychologisch) yaklaşımı savunup Wundt'u referans göstermiş ve James'in pragmatik metodunu eleştirmiştir.³² Bu gelişme bize Wundt'un din psikolojisine sağladığı dolaylı katkıyı göstermektedir.

Wundt'un 1879 yılında kurmuş olduğu enstitü dünyanın birçok ülkesinden bilim insanlarının dikkatini çekmiş ve onların Leipzig'e gelmesini sağlamıştır. Böylece hem deneysel psikolojinin hem de kendisinin dünya çapında itibar görmesini sağlamıştır. Enstitüde yetiştirmiş olduğu öğrenciler daha sonra sosyal bilimler genelinde ve psikoloji özelinde önemli katkılar sağlamıştır. Böylece hem psikolojinin hem de sosyal bilimlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. 1907 yılında Almanya'da yayın hayatına başlayan *Zeitschrift für*

³⁰ Jacob A. Belzen, "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, 2005, C. 35 Sy. 3, s.147.

³¹ Pradeep Chakkarath, "Wundt, Wilhelm", *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology*, American Cancer Society, 2013, s. 1368.

³² Jacob A. Belzen, "Die Zeitschrift für Religionspsychologie, 1907-1913. Zur (Vor)Geschichte der IAPR Ein Ende, Das Zum Anfang Wurde", *Archive for the Psychology of Religion*, 2013, C. 35, ss. 304-306.

Religionspsychologie adlı derginin yönetiminde kendi öğrencilerinin yer almış olması da önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır.

1.4. Akademik Çalışmaları

Önümüzdeki başlıklarda Wundt'un psikoloji alanında ortaya koymuş olduğu çalışmalar ele alınacaktır. 1858'den 1920 yılına kadar telif etmiş olduğu çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda 53 bin sayfalık bir külliyat ortaya çıkmaktadır. Herbart Spencer (1820-1903) ve Charles Darwin'in (1809-1882) her biri 12 bin, Friedrich Hegel (1770-1831) 11 bin'den az, Friedrich Schelling (1775-1854) sekiz bin ve İmmanuel Kant'ın (1724-1804) yaklaşık dört bin beşyüz sayfalık bir miras bırakmaları göz önünde bulundurulduğunda Wundt'un gayreti ortaya çıkmaktadır.³³

Önsözde zikredildiği üzere Wundt deneysel psikolojinin kurucusu ve din psikolojisi alanında ilk çalışmaları ortaya koymuş olan bilim adamlarından biri olmasına rağmen kendisi hakkında yazılmış müstakil bir Türkçe çalışma olmaması sebebiyle kendisinin ortaya koymuş olduğu akademik çalışmalarının bu bölümde anılması lüzumlu görülmüştür.

Wundt, psikoloji ve fizyoloji alanlarında da çok sayıda eser vermiş olduğundan ve her bir çalışmaya değinmenin bu tezin hacmine sığmayacağından dolayı konumuzla doğrudan ilgili olmayan eserlerini ancak isimlerini ve basıldığı yılları kronolojik bir sıralamayla zikretmekle yetinilip, sadece din psikolojisiyle ilgili eserleri incelenecektir. Kitapları italik olarak, makaleleri ise tırnak içinde verilecektir.

1.4.1. Fizyoloji

"Fizyoloji bilimi, biyolojinin canlı organizmalarda, yaşamsal süreçlerde gerçekleşen fiziksel ve kimyasal süreçleri inceleyen dalıdır."³⁴ Wundt fizyoloji alanında özellikle kas fizyolojisi, göz hareketleri, sinirler ve merkezi sinir sistemi üzerine araştırmalarda bulunmuştur. Bu alanı, bedensel hayatı konu edinmesi sebebiyle ruhsal hayatı irdelemeyi sağlayacak bir köprü olarak kabul etmiştir.³⁵ Bu alanda ortaya koymuş olduğu makale ve kitaplar aşağıdaki gibidir:

³³ G. Stanley Hall, *Founders of Modern Psychology*, D. Appleton and Company, New York, 1912, s. 447; Edward Bradford Titchener, "Wilhelm Wundt, 1832-1920", *Science*, 1920, C. 52, Sy. 1352, s. 502; Duane P. Schultz, Sidney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 139.

³⁴ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s. 290.

³⁵ David Kent Robinson, agt., s. 48.

1. "Über das Verhalten der Nerven in entzündeten und degenerierten Organen",
Doktora Tezi, Heidelberg Üniversitesi, 1856.
2. "Über die Elastizität feuchter organischer Gewebe", *Joh. Müller's Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*, 1857, ss. 298-308.
3. "Die Lehre von der Muskelbewegung Nach eigenen Untersuchungen Bearbeitet",
Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig, 1858.
4. "Über das Gesetz der Zuckungen und die Veränderungen der Erregbarkeit durch geschlossene Ketten", *Wunderlich's Archiv für physiologische Heilkunde*, 1858, C. 51, Sy. 58, ss. 354-400.
5. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung Zur Geschichte der Theorie des Sehens Erste Abhandlung Über den Gefühlssinn, mit besonderer Rücksicht auf dessen räumliche Wahrnehmungen" *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1858, C.4, Sy. 3, ss. 279-317.
6. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung. Zweite Abhandlung. Zur Geschichte der Theorie des Sehens", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1859, C. 7, Sy. 2, ss. 279-317.
7. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung. Dritte Abhandlung. Über das Sehen mit einem Auge", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1859, C. 7, Sy. 3, ss. 321-397.
8. "Über sekundäre Modifikation der Nerven", *Reichert und du Bois-Reymond's Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*, 1859, ss. 537-548.
9. "Über den Verlauf der Muskelzusammenziehung bei directer Muskelreizung",
Reichert und du Bois-Reymond's Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin, 1859, ss. 549-552.
10. "Über die Geschichte der Theorie des Sehens", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1859, C. 52, Sy. 22, ss. 348-350.
11. "Über die Bewegungen des Auges", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1859, C. 52, Sy. 52, ss. 831-832.
12. "Über die Elasticität der organischen Gewebe", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1860, C. 8, Sy. 3, ss. 267-280.

13. "Über den Einfluss des Curaregiftes auf Nerven und Muskeln", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1860, C. 53, Sy. 2, ss. 172-173.
14. "Über die Elasticität der organischen Gewebe", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1860, C. 53, Sy. 46, ss. 723-732.
15. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung. Vierte Abhandlung. Über das Sehen mit Zwei Augen", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1861, C.12, Sy. 2, ss. 145-263.
16. "Bemerkung zu dem Aufsätze des Herrn Dr. H. Munk: Über die Leitung der Erregung im Nerven, II. (Dieses Archiv, 1861, Heft iv.)", *Reichert und Du Bois-Reymond's Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*, 1861, ss. 781-783.
17. "Über das binoculare Sehen. Erste Abtheilung", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1861, C. 54, Sy. 11, ss. 163-166.
18. "Über das binoculare Sehen. Zweite Abtheilung", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1861, C. 54, Sy. 11, ss. 169-172.
19. "Über die Entstehung des Glanzes", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, C. 54, Sy. 36, ss. 561-564.
20. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung Fünfte Abhandlung Über einige besondere Erscheinungen des Sehens mit zwei Augen", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, C. 14, Sy. 1, ss. 1-78.
21. "Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung. Sechste Abhandlung. Über den Psychischen Prozess der Wahrnehmung", *Henle und Pfeufer's Zeitschrift für rationelle Medicin*, 1862, C. 15, Sy. 2, ss. 104-180.
22. *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung*, C. F. Winter'sche Verlagshandlung, Leipzig, 1862.
23. "Über die Vertheilung der Muskelkräfte am Auge", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1862, C. 55, Sy. 11, ss. 164-169.
24. "Zur secundären Modification", *Reichert und Du Bois-Reymond's Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*, 1862, ss. 498-507.
25. "Über die Bewegung der Augen", *Graefe's Archiv für Ophthalmologie*, 1862, C. 8, ss. 1-87.

26. "Beschreibung eines künstlichen Augenmuskelsystems zur Untersuchung der Bewegungsgesetze des menschlichen Auges im gesunden und kranken Zustande", *Graefe's Archiv für Ophthalmologie*, 1862, C. 8, ss. 88-114.
27. "Über Binoculares Sehen", *Poggendorff's Annalen der Physik und Chemie*, 1862, C. 116, ss. 617-626.
28. "Über Dr. E. Hering's Kritik meiner Theorie des Binocularsehens", *Poggendorff's Annalen der Physik und Chemie*, 1863, C. 120, ss. 172-176.
29. *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1864.
30. *Die physikalischen Axiome und ihre Beziehung zum Causalprinzip. Ein Capitel aus einer Philosophie der Naturwissenschaften*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1866.
31. *Handbuch der Medicinischen Physik*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1867.
32. *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1868.
33. *Lehrbuch der Physiologie des Menschen Dritte völlig umgearbeitete Auflage*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1873.
34. *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1874.
35. *Lehrbuch der Physiologie des Menschen Vierte umgearbeitete Auflage*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1878.
36. *Grundzüge der physiologischen Psychologie Zweite völlig umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1880.
37. *Grundzüge der physiologischen Psychologie Dritte umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1887.

1.4.2. Psikoloji

Doğa bilimlerinin gerçekliğin bütün alanlarına nüfuz etmesinin hedeflendiği ve maddenin ürünü olmayan bir ruhun varlığı dahi tartışılmadığı bir dönemde Wundt, ruhsalın bedensel olandan türetilmeyeceği temeline dayanan bir psikolojinin kurucusu olmuştur.³⁶

Onun üzerinde yoğunlaştığı duyum, algı, dikkat, duygu, tepki ve çağrışım gibi araştırma konuları psikoloji alanında yazılan ders kitaplarının temel bölümleri haline gelmiştir.

Wundt, Heidelberg’de fizyolojiyle ilgili araştırmalar yaparken, onda müstakil ve deneysel temelli bir psikoloji tesis etme fikri uyanmıştır. Böylece bir bilim olarak psikolojiyle ilgili ilk fikirlerini *Duyusal Algılama Teorisine Katkılar* adlı eserinde ele almaktadır. Bu çalışmada kendi evinde gerçekleştirmiş olduğu deneyleri ve yeni bir bilim olma yolundaki psikolojinin metotları hakkındaki fikirlerini sunmaktadır.

Wundt’un *Duyusal Algılama Teorisine Katkılar* kitabından sonra 1863 yılında *İnsan ve Hayvan Zihinleri Üzerine Dersler* adlı eseri 1920 yılına dek deneysel psikoloji alanında araştırmalarda bulunan bilim adamlarının elinde bulundurmuş olduğu bir çalışma olmuştur.

Ayrıca Heidelberg’de 1867 yılında ilk resmî psikoloji derslerini vermeye başlamış ve 1873 ve 1874 yıllarında iki bölüm halinde psikoloji tarihinin en önemli eseri olarak anılan *Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri*’ni tamamlamıştır. Adı geçen çalışma 37 yılda altı defa basılmıştır ve psikolojinin kendine özel problemleri ve metotlarıyla bir laboratuvar bilimi olarak resmen kurulmasını sağlamıştır. Eserin başlığında geçen ‘‘fizyolojik’’ ibaresi o dönemde Almanca’da ‘‘deneysel’’ anlamında kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bu başlık günümüz fizyolojik psikolojiyi ifade etmemektedir.

1879 yılında Wundt, dünya tarihinin ilk psikoloji laboratuvarını kurduktan sonra orada yapılan çalışmalar hakkında kamuoyunu bilgilendirmek üzere 1881 yılında *Felsefe Çalışmaları* adlı dergiyi kurdu. Derginin ismi *Psikoloji Çalışmaları* adlı başka bir derginin bulunması

³⁶ Albert Lewkowitz, ‘‘Zur Religionsphilosophie der Gegenwart. IV. Religiöse Erfahrung: Wundt, James, Otto, Scholz’’, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, C. 67 (N. F. 31), S. 4/6 (1923), s. 81.

sebebiyle bu şekilde konmuştu. 1906 yılında ise Wundt'un dergisi *Psikoloji Çalışmaları* adı altında yayın hayatına devam etmiştir.³⁷

Wundt, psikolojide doğa bilimlerinde kullanılagelen yöntemlerin uygulanmasını hedeflemiştir. Onun psikolojisi bilinç meselesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Wundt'a göre bir realitenin araştırılmasındaki ilk mesele o realiteyi oluşturan bileşenlerin tek tek tanımlanmasıdır. İngiliz ampiristlerle ayrı düştüğü nokta şudur: Bilinç öğelerini ampiristler statik ve edilgen kabul ederken, Wundt bilincin kendi içeriğini düzenlemesinde daha etkin bir rol aldığını savunmuştur. Wundt'un bu sistemi bilincin kendi kendisini düzenleyebilme yeteneği üzerinde yoğunlaşmasından ötürü iradecilik olarak anılmaktadır.³⁸

Bir deneyimi tecrübe eden bireyin dışında onu gözlemleyecek kimse yoktur ve bunu ancak bireyin kendisi yapabilir. Wundt bu anlayıştan hareketle psikolojinin kullanacağı yöntemin içebakış metodu olması gerektiğini savunmuştur. Ancak bu yöntemin Wundt'tan önce de kullanıldığı ve Sokrates'e (ö. MÖ 399) kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Wundt içebakış metodunun laboratuvarında kullanılması için birtakım kurallar belirlemiştir:

1. Gözlemci sürecin ne zaman başlayacağını belirleyebilmelidir.
2. Gözlemci dikkat kesilmelidir.
3. Gözlem tekrarlanabilir olmalıdır.
4. Deneysel koşullar uyarının kontrollü manipülasyonu açısından değişikliklere elverişli olmak zorundadır.

Wundt, gözlemcilerin anlamlı veriler sağlayabilmesi adına her birinin on bin bireysel içebakış gözlemi gerçekleştirmesini isteyerek, onların daha mekanik, hızlı ve dikkatli olmalarını sağlamayı amaçlamıştır. Böylece gözlemciler doğrudan deneyimlerini rapor edebilecek ve bunları üzerinde düşünmeden yapabilme yetisine kavuşacaklardı. Wundt niteliksel içgözlemi çok sık kullanmamış olmasına rağmen daha sonra kendi psikoloji anlayışlarını ortaya koyan Bradford

³⁷ Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 131-136.

³⁸ Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz, *age.*, ss. 139-140.

Titchener ve Oswald Külpe onu kullanmıştır. Wundt içgözleme daha çok psikofizyolojik araştırmalarda başvurmuştur.³⁹

Wundt psikoloji biliminin üç meselesi olduğunu ileri sürmüştür: Bunlardan ilki bilinç süreçlerini en temel unsurlarına dek çözümlemektir. İkincisi ise bu elemanların organizasyonunu tespit etmektir. Üçüncüsü de bu organizasyonun yasalarının tespitidir.

“Bir duyu sinirinin, alıcı sinirin duyu organlarından birisinin uyarılması sonucu beyin belli bir bölgesinin aktifleşmesiyle oluşan bir izlenim veya bu izlenimin farkında olma durumu; bir dış uyarıcının (ses, koku, renk, şekil, tat, sıcaklık, basınç, vb.) veya vücudun kendi içindeki bir değişikliğin (açlık, susuzluk, bulantı, vb.) yarattığı duyu yaşantısı veya bilinç durumu duyu olarak tanımlanmaktadır.”⁴⁰ Wundt duyuları yeğinlik, süreklilik ve boyutuna göre üç sınıfa ayırmaktadır. Boyut ise duyma, görme, tatma ve diğerlerini ifade etmektedir. Ayrıca o, ruh ve bedeni birbirine paralel ve birbirini etkilemeyen sistemler olarak telakki etmiştir. Ruh bedenden bağımsız olması sebebiyle müstakil olarak incelenebilmektedir.⁴¹

Wundt “Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung” adlı çalışmasını 1858 yılından 1862 yılına kadar altı makale halinde yayınlamıştı. İlk makale Hasse’nin kliniğindeki dokusal çalışmalar üzerinedir. İkinci makalesinde görme teorilerinin tarihçesini ele almaktadır. Üçüncü makalesi monoküler görme ve duyguların kas hareketindeki rolü üzerinedir. Dördüncü ve beşinci makale ise binoküler, yani çift gözle görme ve göz yanılmaları ile ilgilidir. Son makalede ise Wundt, Herbart’ın zihinsel süreçler hakkındaki değerlendirmesini eleştirmektedir. Bu makale daha sonra yapacağı tepki süresi araştırmasının da bir ön hazırlığı olma niteliğini taşımaktadır.

1862 yılında ise altı makale bir ciltte toplanmış ve Wundt giriş bölümünde psikoloji bilimi için ilk araştırma planını ortaya koymuştur. Ona göre psikoloji Aristoteles’ten (MÖ. 384-322) beri ilerleme göstermemiştir. Psikolojinin uygulayıcıları dolaysız bir şekilde içgözlem yoluyla veri toplayarak bilinçle ilgili metafizik sistemler kurmaya çalışmışlardır. Wundt ise bu yöntemleri geliştirme amacını gütmüştür.

³⁹ Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz, *age.*, ss. 141-142.

⁴⁰ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, ss. 225-226.

⁴¹ Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz, *age.*, s. 143.

İçgözlem, deney ve tarihsel araştırmalar Wundt tarafından bilinçli davranışlara yol açan bilinçdişi zihinsel süreçlerin işlevlerini aydınlatacak yöntemler olarak görölmüştür. Wundt, psikolojik süreçleri tanımlamak ve açıklamak için birlikte çalışacak olan bu üç yöntemi öngörmüştür. Ancak psikoloji üzerine ortaya koymuş olduğu *Vorlesungen über Menschen- und Thierseele* isimli ilk geniş kapsamlı çalışmasında üç yöntemi aynı anda kullanmanın zorlukları açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁴²

Wundt 1862 yılında yeni bir bilim dalını ortaya koyma niyetini *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung* adlı eserinde ilan etmiştir. Daha sonraki yirmi yılda aşağıdaki aşamalarla planını uygulamaya koymuştur:

1. Temel bir metodoloji geliştirmek
2. Cihaz uygulamaları icat etmek ve geliştirmek
3. Ders kitapları telif etmek
4. Özel bir enstitü kurmak
5. Alana özel bir dergi neşretmek

Bu aşamalar fiiliyatta birbirinden ayrı ve kopuk bir şekilde gerçekleşmemiştir. Wundt Leipzig'e geldiğinde bir metodoloji, bazı araç ve gereçler ve *Grundzüge der physiologischen Psychologie* adlı çalışması bulunmaktaydı. Böylece ilk üç aşamayı tamamlamış olan Wundt, Leipzig'de bu araç ve gereçleri geliştirme imkanı bulmuştur. 1879 yılında enstitüyü ve orada yapılan araştırmaları paylaştığı Philosophische Studien adlı dergiyi kurmuştur.

Leipzig Üniversitesi'ndeki ikinci döneminde Wundt psikoloji üzerine bir ders vermiştir. 1876 yılının Mart ayında kendisine enstrümanlarını muhafaza edebileceği bir salon verilmiştir. Üniversite o salonu iki dolap, üç masa ve altı sandalye ile tefriş etmiştir. Resmiyette malzeme odası olarak geçen bu yer Wundt'un şahsi araştırmalarda bulunduğu bir laboratuvar halini almıştır.

Bu küçük laboratuvarın genel psikoloji dersi verdiği amfinin yakınında bulunması derslerde cihazların da kullanılmasına yol açmıştır. Bu ise o dönem için felsefenin bir alt dalı

⁴² David Kent Robinson, agt., ss. 48-54.

olan psikoloji için yeni bir durum idi. Psikoloji dersleri Wundt'un uluslararası düzeyde ünlenmesini sağlamıştır.⁴³

1.4.2.1. Genel Psikoloji

Genelden özele doğru gitmek amacıyla Wundt'un din psikolojisini ele almadan önce genel psikoloji alanında ortaya koymuş olduğu çalışmaları zikretmek uygun görülmektedir. Psikolojinin bu dalındaki eserler doğrudan din psikolojisiyle ilişkili olmadığından ötürü bibliyografik bilgilerle yetinilmiştir.

1. *Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele*, Leopold Voss, Leipzig, 1863.
2. "Neue Leistungen auf dem Gebiete der physiologischen Psychologie", *Leidesdorf und Meynert's Vierteljahrsschrift für Psychiatrie in ihren Beziehungen zur Morphologie und Pathologie des Centralnervensystems, zur Physiologischen Psychologie, Statistik und gerichtlichen Medicin*, 1867, C. 1, ss. 23-56.
3. "Über die Entstehung räumlicher Gesichtswahrnehmungen" *Philosophische Monatshefte*, 1869, C. 3, Sy. 3, ss. 225-247.
4. "Über den gegenwärtigen Zustand der Thierpsychologie Mit besonderer Rücksicht auf Alfred Espinas, Ees sociétés animales, étude de psychologie comparée. Paris, 1877]"*, Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1878, C. 2, Sy. 2, ss. 137-149.
5. "Über das Verhältnis der Gefühle zu den Vorstellungen", *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1879, C. 3, Sy. 2, ss. 129-151.
6. "Psychologische Thatsachen und Hypothesen. Reflexionen aus Anlass der Abhandlung von A. Horwicz über das Verhältnis der Gefühle zu den Vorstellungen", *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1879, C. 3, Sy. 3, ss. 342-357.
7. "Berichtigende Bemerkung zu dem Aufsätze des Herrn B. Erdmann "Zur zeitgenössischen Psychologie in Deutschland", *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 1880, C. 4, Sy. 1, ss. 137-138.

⁴³ David Kent Robinson, agt., ss. 64-66.

8. "Über Psychologische Methoden", *Philosophische Studien*, 1881, C. 1, Sy. 1, ss. 1-38.
9. "Über die Messung psychischer Vorgänge", *Philosophische Studien*, 1882, C. 1, Sy. 2, ss. 251-260.
10. "Weitere Bemerkungen über psychische Messung", *Philosophische Studien*, 1882, C. 1, Sy. 3, ss. 463-471.
11. "Die Aufgaben der experimentellen Psychologie", *Unsere Zeit Deutsche Revue der Gegenwart*, 1882, C. 1, ss. 389-406.
12. "Erfindene Empfindungen", *Philosophische Studien*, 1884, C. 2, Sy. 2, ss. 298-305.
13. "Selbstbeobachtung und innere Wahrnehmung", *Philosophische Studien*, 1887, C. 4, Sy. 2, ss. 292-309.
14. "Die Empfindung des Lichts und der Farben Grundzüge einer Theorie der Gesichtsempfindungen", *Philosophische Studien*, 1887, C. 4, Sy. 3, ss. 311-389.
15. "Zur Lehre von den Gemütsbewegungen", *Philosophische Studien*, 1891, C. 6, Sy. 3, ss. 335-393.
16. "Bemerkungen zur Associationslehre", *Philosophische Studien*, 1891, C. 7, Sy. 3, ss. 329-361.
17. "Über das Verhältnis des Einzelnen zur Gemeinschaft", *Deutsche Rundschau*, 1891, C. 68, ss. 190-206.
18. *Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele Zweite umgearbeitete Auflage*, Leopold Voss, Leipzig, 1892.
19. "Notiz über psychologische Apparate", *Philosophische Studien*, C. 8, Sy. 4, ss. 655-656.
20. "Akustische Versuche an einer labyrinthlosen Taube", *Philosophische Studien*, 1894, C. 9, Sy. 4, ss. 496-509.
21. "Über die Definition der Psychologie", *Philosophische Studien*, 1895, C. 12, Sy. 1, ss. 1-66.
22. *Grundriss der Psychologie*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1897.
23. *Grundzüge der physiologischen Psychologie Vierte umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1893.

24. *Grundriss der Psychologie. Vierte neu bearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1901.
25. *Grundzüge der physiologischen Psychologie. Fünfte völlig umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1902.
26. *Naturwissenschaft und Psychologie. Sonderausgabe der Schlussbetrachtungen zur fünften Auflage der physiologischen Psychologie*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1903.
27. "Über empirische und metaphysische Psychologie. Eine kritische Betrachtung", *Archiv für die gesamte Psychologie*, 1904, C. 2, Sy. 4, ss. 333-361.
28. *Grundriss der Psychologie. Sechste verbesserte Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1904.
29. *Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele Vierte umgearbeitete Auflage*, Leopold Voss, Leipzig, 1906.
30. *Grundriss der Psychologie. Achte verbesserte Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1907.
31. *Grundzüge der physiologischen Psychologie Sechste umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1908.
32. "Kritische Nachlese zur Ausfragemethode", *Archiv für die gesamte Psychologie*, 1908, C. 11, Sy. 3-4, ss. 445-459.
33. "Über reine und angewandte Psychologie", *Psychologische Studien*, 1909, C. 5, Sy. 1, ss. 1-47.
34. *Grundriss der Psychologie. Neunte verbesserte Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1909.
35. *Grundzüge der physiologischen Psychologie 2. Band Sechste umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1910.
36. "Logik und Psychologie", *Zeitschrift für paedagogische Psychologie, Pathologie und Hygiene*, 1910, C. 11, Sy. 1, ss. 1-18.

1.4.2.2. Nöropsikoloji

Nöropsikoloji fizyolojik psikolojinin, nörolojik süreçlerle davranışlar arasındaki ilişkiyi inceleyen dalı olarak tanımlanabilmektedir.⁴⁴ Wundt, döneminde henüz gelişmekte olan nöropsikoloji alanına üç yönden katkı sağlamıştır. O dönemde genel kabul gören lokalizasyon öğretisini eleştirmiş, nörolojik ve psikolojik araştırma hipotezleri talep etmiş ve ön lopta bulunan bir öz algı merkezinin bulunduğunu savunmuştur.⁴⁵ Bu alanda ortaya koymuş olduğu bilimsel çalışmalar aşağıdadır.

1. "Über die Erregbarkeitsveränderungen im Elektrotonus und die Fortpflanzungsgeschwindigkeit der Nervenregung", *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 1870, C. 63, Sy. 31, ss. 481-484.
2. *Untersuchungen zur Mechanik der Nerven und Nervencentren Erste Abtheilung. Ueber Verlauf und Wesen der Nervenregung*, Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1871.
3. *Untersuchungen zur Mechanik der Nerven und Nervencentren Zweite Abtheilung. Über den Reflexvorgang und das Wesen der centralen Innervation*, Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart, 1876.
4. "Über den Ausdruck der Gemütsbewegungen", *Deutsche Rundschau*, 1877, C. 11, ss. 120-133.
5. "Zur Frage der Localisation der Grosshirnfunctionen", *Philosophische Studien*, 1890 C. 6, Sy. 1, ss. 1-25.
6. "Über die Methoden der Messung des Bewusstseinsumfanges", *Philosophische Studien*, 1890, C. 6, Sy. 2, ss. 250-260.
7. "Zur Frage des Bewusstseinsumfanges", *Philosophische Studien*, 1891, C. 7, Sy. 2, ss. 222-231.
8. "Über psychische Causalität und das Princip des psychophysischen Parallelismus", *Philosophische Studien*, 1894, C. 10, Sy. 1, ss. 1-124.

⁴⁴ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s. 520.

⁴⁵ Emil Kraepelin, "Wilhelm Wundt", *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1920, C. 61, Sy. 1, ss. 351-352.

9. “Über Ausfrageexperimente und über die Methoden zur Psychologie des Denkens”, *Psychologische Studien*, 1907, C. 3, Sy. 4, ss. 301-360.

1.4.2.3. Milletler Psikolojisi

Wundt'un deneysel psikolojinin dışında odaklandığı diğer bir alan ise milletler psikolojisiydi.⁴⁶ 1900 ile 1920 yılları arasında on ciltlik bir kapsama sahip olan *Milletler Psikolojisi* adlı çalışmasını ortaya koymuştur. Milletler psikolojisi dil, sanat, efsane, gelenek, hukuk ve ahlaktaki zihinsel gelişimin çeşitli araştırmalarını konu edinmektedir.⁴⁷ Bu çalışma ayrıca psikolojinin iki dala ayrılmasına yol açmıştır: deneysel psikoloji ve sosyal psikoloji.

Dönemin okurları, Wundt'un *Fizyolojik Psikoloji Temelleri* adlı eserinde, deneysel psikolojinin beşeri bilimlere dayanan bir yaklaşımla desteklenmesi gerektiğini iddia ettiğini göz ardı etmiştir. Kimileri ise bu yaklaşımı sosyal psikolojinin ilk şekli olarak kabul ederken, Wundt bu çalışmayı böyle adlandırmayı tercih etmemiştir. Milletler psikolojisi bilimsel bir yaklaşım olarak Lazarus ve Steinthal, 1860 yılında *Milletler Psikolojisi ve Dil Bilimi Dergisi* adlı dergiyi kurduklarında ortaya çıkmıştır. Çok geçmeden, insan zihninin dil, din, mit, sanat ve sosyal uygulamalar gibi daha yüksek veya daha karmaşık süreç ve ürünlerinin, laboratuvarında kontrol altına alınamayan, tarihsel olarak şekillendirilmiş, yaratıcı ve dinamik fenomenler olduğuna ikna olmuştur. Dahası, psikologlar zihinsel fenomenlerin gelişimi ile de ilgilenmiş ve bu fenomenler sadece bireysel seviyedeki duyulardan değil, aynı zamanda manevi topluluklar ve anlamlı sosyokültürel ortamlardan da etkilendiğinden, Wundt disiplinin kültüre duyarlı olması ve bu çok daha karmaşık konuların araştırılması gerektiğine inanmıştır. Bunun ise Alman filoloji ve tarih geleneğinde geliştirilmiş olan yorumlayıcı ve karşılaştırmacı yöntemlerin psikolojiye entegre edilmesiyle yapılması gerektiğini düşünmüştür. Yaşamın sonlarında, Wundt “ikili psikoloji” anlayışının çağdaşları tarafından ciddiye alınmadığını ve hatta anlaşılmadığını fark etmiş ve

⁴⁶ Emil Kraepelin, "Wilhelm Wundt", *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1920, C. 61, Sy. 1, ss. 351-352.

⁴⁷ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache*, W. Engelmann, Leipzig, 1911, s. 1.

hayatının son yıllarında yazmış olduğu *Milletler Psikolojisi* bu durumu değiştirememiştir. Antropolojik ve etnolojik bilgiler ana hipotezini doğrulamaya muktedir olamamıştır.⁴⁸

Adı geçen çalışmanın ilk cildi 1900 yılında, son cildi ise 1920 yılında yayımlanmıştır.⁴⁹ Birinci ciltte milletler psikolojisinin araştırma alanları, amaçları ve diğer bilimlerle olan ilişkisi açıklanmaktadır. Wundt, milletler psikolojisinin birçok bireyin etkileşimiyle, insan topluluklarının ortak ürünü olarak ortaya çıkmış olan olguları incelediğini ifade etmektedir. İnsan sadece toplumun bir parçası değildir. Onun, aynı zamanda onu çevreleyen ailesi, toplumu, yaşadığı yer ve binlerce yıllık birikim sonucu oluşmuş bir kültürü bulunmaktadır. Bu anlayıştan dolayı milletler psikolojisi insan davranışını sosyal ve tarihsel boyutuyla psikolojik olarak incelemeyi amaçlamaktadır.⁵⁰ Birinci ciltte ayrıca dil, ifade biçimleri, işaret dili, işaret dilinin psikolojik gelişimi, çocuklarda dil gelişimi, sesin gelişimi, söz, kelime ve dil gelişimi gibi başlıklar ele alınmaktadır.

Milletler Psikolojisi'nin ikinci cildinde dil bahsinin isim, sıfat, sayılar, zamir, fiiller, cümlelerin unsurları, anlam kayması, anlam kaymasının sebepleri ve anlam kaymasının kanunları ele alınmıştır.

Üçüncü cildinde sanat ele alınırken, dört, beş ve altıncı ciltler mit ve dinle ilgilidir. Bu ciltlerle ilgili mülâhazalar bu çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Yedinci ve sekizinci ciltler toplum başlığını taşımaktadırlar. Yedinci ciltte sosyolojinin temel yönelimleri, biyolojik sosyoloji, kitle psikolojisi olarak sosyoloji, müstakil bir bilim olarak sosyoloji, sosyolojinin diğer sosyal bilimlerle olan ilişkisi, sosyoloji ve psikoloji, etnoloji ve milletler psikolojisi, toplum çeşitleri, devlet, devlet öncesi toplum, toplumun kökeni üzerine teoriler, kültür, ilkel kültür, ilkel insanın antropolojik özellikleri, ilkel kültürün kaynağı, ilkel toplumda evlilik ve aile, monogami, poligami, kavimlerin göçü ve karışması ve ekzogami konuları işlenmektedir. Sekizinci ciltte ise kabile devleti, mülkiyetin gelişimi, soyut mülkiyet

⁴⁸ Pradeep Chakkarath, "Wundt, Wilhelm", *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology*, American Cancer Society, 2013, ss. 1367-1368.

⁴⁹ Edward Bradford Titchener, "Wilhelm Wundt, 1832-1920", *Science*, 1920, C. 52 Sy. 1352, s. 502.

⁵⁰ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band Die Sprache Zweite umgearbeitete Auflage Erster Teil*, W. Engelmann, Leipzig, 1901, ss. 1-2.

teorileri, özel mülk, kamu mülkü, kralın mülkü olarak devlet, mülkiyetin el değiştirmesi, ticaret, para, devlet, din, din adamlığı, şehirlerin kurulması ve peygamberlik konuları ele alınmaktadır.

“Hukuk” alt başlığını taşıyan dokuzuncu cilt 1918 yılında yayınlanmıştır. Bu ciltte hukuk bilincinin gelişmesi, devlet ve hukuk düzeni, mitolojik adalet kavramı, hukuk ve adalet teorisinin kökenleri, Eflatun ve hukuk, sosyolojik hukuk teorisi, hukuk teorisi ve tarih felsefesi, Hegel’in felsefesi, ruh fenomenolojisi, sosyalizm ve komünizm, Kant’a dönüş, irade, soyut irade, düşünmek ve istemek, mantıksal düşünme faaliyeti olarak irade, ahlak ve hukuk, yemin, yeminin kökeni, bağlılık yemini, şahitlik yemini, ilahi mahkeme, adaletin kurucusu olarak Tanrı, kurban, ilahi ve beşeri hukuk, idam cezası ve hapis cezasının gelişimi gibi bahisler işlenmektedir.

On ciltlik bu çalışmanın 1920 yılında yayımlanan son cildi ise “Kültür ve Tarih” alt başlığını taşımaktadır. Kültür kavramı, doğa ve kültür, kültür ve medeniyet, insanlık, kültür seviyeleri ve ticaret şekilleri, kültür seviyesi ve toplum yapısı, ilkel kültür, ateş, ok ve yay, milli kültür, devlet formları, Tanrılar kültünün oluşumu, kutsal hayvanlar, kültür ve tarih, kültür havzaları, tarım aletleri, ilkel tarımın unsuru olarak büyü ritüelleri, insan ve hayvan arasındaki ilişkilerin gelişimi, tekniğin gelişimi, tekniğin kökeni, geometrik teknik, mekanik teknik, tekniğin gelişiminde silahın yeri, ticari hayat, ulusal ekonomi kavramı, ticari hayatın yükseliş ve çöküşü, devletin toplumdaki kökeni, kültür ve tarihte ırk sorunu, kültürün geleceği, modern monarşinin formları, Marksizmden spartakizme demokrasi, parlamentarizm ve sosyalizm, savaş ve ahlak ilkeleri, milletlerin kendi geleceğini tayin etme hakkı, mülkiyetin dokunulmazlığı, geçici barış ve nihai barış meseleleri tartışılmaktadır.

Milletler psikolojisinin konusu, insan topluluklarının genel gelişiminin temelinde yatan ve evrensel değeri olan ortak entelektüel ürünlerin ortaya çıkmasının altında yatan, çok sayıda bireyin etkileşiminden kaynaklanan psişik süreçlerdir. Topluluklar tarafından üretilen dil, efsane ve geleneklerde, bireysel psişik yapılardan farklılık gösteren psişik ilişkiler ve etkileşimlerle karşılaşırız. Bu ortak psişik ürünler bireysel gerçekliklerden daha değersiz değildir. Böylece toplum ruhundan (Volsseele) bahsetmek mümkündür.⁵¹

⁵¹ Heinrich Ostertag, "Grundsätzliches aus Wundts Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1914, C. 1, ss. 213-214.

Psişik elemanlar yalıtılmış bir durumda ruh olarak kabul edilmeyip, onların kurduğu bağlantılar ve onlardan ortaya çıkan ürünler sonucu ruh olarak tabir edilmektedir. Bireysel ruh gibi toplum ruhu da sadece bireysel bilinç birimlerin toplamı değil, o birimlerin bağlantısıyla ve bunların karşılıklı etkileşimiyle birlikte oluşan bir olgudur. Toplum ruhu bireysel ruhların bir ürünüdür ve onlardan oluşmaktadır. Bireysel ruhlar ise üyesi oldukları toplum ruhundan bağımsız değillerdir.⁵²

Milletler psikolojisi ortak yaşamın fenomenlerinde görülen esasları bireysel ruhsal yaşantıdan elde edilmiş ve genel kabul görmüş psişik motifler işığında psikolojik olarak tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Bu sebepten ötürü bireysel psikolojiyi genel, milletler psikolojisini ise özel bir bilim olarak nitelendirimiştir. Her biri birbirini tamamlama ve etkileşme konumunda bulunmaktadır. Bireysel psikoloji bireysel bilincin ruhsal gelişimi hakkında açıklamalarda bulunurken, çevreden gelen etkileri kabul etmektedir. Milletler psikolojisi de ancak tinsel topluluklar bağlamında açıklanabilecek genel olguları incelemektedir. Burada da bireylerin genel kabul görmüş ruhsal nitelikleri ortaya çıkan fenomenlerin faktörleri olarak kabul edilmektedir. Bireysel psikoloji ve milletler psikolojisi psikolojinin yegane iki parçasıdır ve birlikte bir bütün oluşturmaktadırlar. Bu durum ise kendini milletler psikolojisinin bireysel psikolojide kullanılan deneysel metodu kullanmamasında ve kendine has milletler psikolojik metodu yani karşılaştırmayı kullanmasında göstermektedir. Burada karşılaştırmalı-psikolojik metottan bahsedilmektedir. Bireysel karşılaştırma veya tarihsel-psikolojik yöntem tarihsel olarak bağlantılı gerçekleri bir araya getiren özel bir yöntemdir.⁵³

İlk cildinin önsözünde Wundt, bireysel psikoloji için gerekli bir ek olarak gördüğu milletler psikolojisinin, çok sayıda bireyin zihinsel etkileşiminden kaynaklanan olayları analiz etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bir görevinin de insanların birlikte yaşamalarına bağlı psişik süreçlerin araştırılması olduğu ifade edilmektedir.⁵⁴

Wundt, milletler psikolojisinin az bilinen ve henüz keşfedilmemiş olan olgularla ilgili tahmin ve hipotezlere dayanmak durumunda kaldığını belirtmektedir. Toplumun başlangıcı,

⁵² Heinrich Ostertag, agm., s. 214.

⁵³ Heinrich Ostertag, agm., ss. 215-216.

⁵⁴ Jacob A. Belzen, "A Way Out of the Crisis? From Volkerpsychologie to Cultural Psychology of Religion", *Theory & Psychology*, 2005, C. 15, Sy. 6, ss. 822-823.

Tanrıların ve dinin ortaya çıkması ve mitin gelişimi gibi sorular hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu bağlamda milletler psikolojisi diğer ampirik bilimler gibi tecrübi bilgiye dayanmaktadır ve özellikle tarihten yararlanmaktadır. Milletler psikolojisinin hipotezleri, ampirik bilginin nüfuz edemediği bir arkaplana atıfta bulunmaz. Örneğin; tanrı tasavvurlarının kahraman ideali ve ruh (demon) inancının birleşmesiyle ortaya çıktığı hipotezini kurmak demondan tanrıya geçişi tam bir kesinlikle ispatlamaz ancak bu varsayım başından sonuna kadar gerçeklik temeli üzerindedir. Aynısı, milletler psikolojisinin diğer birçok problemi için ve gerçekte belli olayların başlangıcına kadar uzanan olayların tümü için de geçerlidir.⁵⁵

Milletler psikolojisi kavramı 19. yüzyılın ortalarına dek uzanmaktadır. Milletler entelektüel, ahlaki ve diğer özellikleriyle karşılaştırıldığında ve siyaset, sanat ve edebiyatları bu özellikleriyle ilişkilendirilmeye çalışıldığında bu milletler psikolojisi olarak tanımlanmaktaydı. Burada ise Fransız, İngiliz, Alman ve Amerikanlar ön planda bulunmuştur. Wundt, Karl Hillebrand'dan övgüyle bahsederek onun "Zeiten, Völker und Menschen" adlı çalışmasını bu türe bir örnek olarak göstermektedir. Ancak buna rağmen bir milletler psikolojisine uzak olduğunu da ilave etmektedir.⁵⁶

Wundt milletler psikolojisinin genel psikolojinin bir parçası olarak görmekte ve ondan elde edilen verilerin bireysel psikoloji için de değerli olduğunu kabul etmektedir. Nitekim dil, mit ve ahlaki toplum bilincinin ürünleri olarak görmesiyle, bunlar hakkında elde edilen araştırma sonuçlarıyla bireylerin ruhsal hayatları hakkında da açıklamalar sağlanabileceğini savunmaktadır. Bu nedenle sadece toplumun bir ürünü olarak gördüğü dil olgusu, bireysel düşüncenin psikolojisine ışık tutmaktadır. Mit gelişiminin olguları bireysel fantazinin ürünleri için bir örnek teşkil etmektedir. Bireysel psikoloji milletler psikolojik problemleri aydınlatırken, milletler psikolojik gerçekler bireysel bilinç fenomenlerin açıklanmasına katkı sağlamaktadır.⁵⁷

Milletler psikolojisi alanında yapmış olduğu çalışmalar ise aşağıdaki gibidir:

⁵⁵ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 4-5.

⁵⁶ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 1-2.

⁵⁷ Wilhelm Wundt, *Probleme der Völkerpsychologie*, Ernst Wiegandt Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1911, ss. 25-26.

1. "Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie", *Philosophische Studien*, 1887, C. 4, Sy. 1, ss. 1-27.
2. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1900.
3. *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. Mit Rücksicht auf B. Delbrück's "Grundfragen der Sprachforschung"*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1901.
4. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache Zweite umgearbeitete Auflage*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1904.
5. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Mythos und Religion*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905.
6. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Mythos und Religion 2. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1906.
7. "Die Anfaenge der Gesellschaft. Eine völkerpsychologische Studie", *Psychologische Studien*, 1907, C. 3, Sy. 1, ss. 1-48.
8. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Kunst*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1908.
9. "Maerchen, Sage und Legende als Entwicklungsformen des Mythos", *Dieterich's Archiv für Religionswissenschaft*, 1908, C. 11, ss. 200-222.
10. *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Mythos und Religion 3. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1909.

Bu bölümde Wundt'un hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bir sonraki bölümde ise Wundt'un din psikolojisi görüşleri ve alana sağladığı katkılar ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

W. M. WUNDT'UN DİN PSİKOLOJİSİNE KATKILARI

Bu bölümde tezin ana konusunu oluşturan Wundt'un din psikolojine katkıları ele alınacaktır. Bu amaç doğrultusunda dört başlık altında Wundt'un dinin kaynağı ve geleceği hakkındaki görüşleri, din psikolojisi için önerdiği yöntem ve son olarak James'e yönelttiği eleştiriler konu edilecektir.

Wundt'un din konusunu ele aldığı eser *Milletler Psikolojisi* adlı çalışmasıdır. Wundt kültürel ürünleri psikoloji ana konularından kabul etmiştir ve bu ürünlere dini de dahil etmektedir.⁵⁸

Wundt milletler psikolojik bakış açısıyla dinin tarihsel ve sosyolojik niteliğinin ortaya koyulmasına katkı sağlamıştır.⁵⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısında psikoloji bağımsız bir bilim dalı haline geldikten sonra yüzyılın sonlarından itibaren Amerika'da Stanley Hall (1842-1924), James (1842-1910) ve Erwin Diller Starbuck, Almanya'da ise Wundt'un (1832-1920) *Milletler Psikolojisi* eseri ve daha sonra Oswald Külpe (1862-1915) Würzburg okulu çalışmalarıyla tecrübi din psikolojisinin doğup gelişmesini sağlamışlardır. Özellikle 1. Dünya Savaşı'ndan önce Amerika, din psikolojisinin gelişmesinde öncülük etmiştir. Oradan Batı'ya, özellikle Almanya'ya sıçrayarak hızla gelişen din psikolojisinde anket yöntemleriyle başarılı araştırmalar yapılmıştır.⁶⁰

Amerikalı din psikologları, din psikolojisini bireysel psikolojinin içinde değerlendirirken, Wundt (1832-1920) onu milletler psikolojisinin bir dalı olarak görmektedir. *Milletler Psikolojisi* eserinde din psikolojisine, 4-6. ciltlerinde (1905-1909) yer vermektedir. Ona göre din, bireysel psikolojinin değil, milletler psikolojisinin bir konusudur. Wundt milletler psikolojisini, insanlığın psikolojik bir tarihi gelişimi olarak ele almaktadır. Diğer bir deyişle, o toplum hayatında birlikte yaşamının ortak sonuçları olan psişik olguları incelemektedir. Materyalini gelişim (genetik) bakımından ulusların hayatından alan Wundt, deneysel gözlemi ve karşılaştırmayı güvenilir metodlar olarak ele almaktadır. O milletler psikolojisi ve sosyoloji

⁵⁸ John Edward Bentley, "Psychology and Religion", *Christian Education*, 1937, C. 20, Sy. 3, s. 188.

⁵⁹ Kurt Rudolph, "Leipzig und die Religionswissenschaft", *Numen*, 1962, C. 9, Sy. 1, s. 57.

⁶⁰ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu Ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 8.

çerçevesi içinde bireysel tecrübeler, yaşayışlara ve düşüncelere önemli ölçüde yer ayırmıştır. Wundt aslında bütün bulguları eksiksiz tasvir, analiz ve yorumlama (Interpretation) ilkesine ağırlık veren bir kişidir.⁶¹

Wundt dini, bir kimsenin kendisine bireysel çabanın (Streben) en yüksek gayeleri olarak görünen ideallerin gerçekleşeceğini düşündüğü yüce bir dünyanın varlığını ve kendisinin ona ait olduğu duygusunu veren bir duygu olarak değerlendirmektedir.⁶²

Milletler Psikolojisi'nin dördüncü cildinde mit ve dinin ortak yaşamın diğer konularından daha çok psikolojik açıdan ele alınması gereken alanlar olduğunu ifade etmektedir. Wundt, akademinin içindeki ve dışındaki araştırmacıların bu konulara ilgisinin açıkça artmasına rağmen, psikologların bunları araştırmadıklarını görmüştür. Mit ve din konularını araştırmamaların sebebi ilgisizlik değil, daha temel meselelerle, örneğin fizyoloji ve psikolojinin kesiştiği hususları araştırmaları sebep olarak gösterilebilmektedir. Bu şartlar altında ise mit ve dinin ortaya çıkışı ve gelişimini psikolojinin edindiği yeni yöntem ve bakış açılarıyla araştırmak için zamanları olmadığını ileri sürmektedir.⁶³

Wundt'a göre din, *bireyin ve dünyanın ideal ve duyularüstü bir dünyaya olan aidiyet duygusu ve fani olanın baki olana karşı duyduğu güven, sağlam bir umut ve şefkattir.*⁶⁴

Dönemin Amerika Birleşik Devletleri'nde gelişen ilk din psikolojisi ekolünün birey üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca dine dönüş gibi yoğun yaşantılar vurgulanmış ve din için biyolojik ve gelişim psikolojik açıklamalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Avrupa'da ise özellikle Wundt'un etkisiyle, ki bunda milletler psikolojik anlayışının da etkisi bulunmaktadır dinin sosyal yönleri vurgulanmıştır.

Dönemin önemli isimlerinden olan ve parapsikoloji alanında çalışmaları bulunan İsviçreli psikoloji profesörü Theodore Flournoy (1854-1920) Wundt tarafından etkilenmiştir. Kendisi çalışmalarında iki ilkeyi vurgulamıştır. Birinciye göre din psikoloğu çalışmasında açıklamalarda

⁶¹ Yavuz, *age.*, ss. 9-10.

⁶² Yavuz, *age.*, s. 36.

⁶³ Jacob A. Belzen, "A Way Out of the Crisis? From Volkerpsychologie to Cultural Psychology of Religion", *Theory & Psychology*, 2005, C. 15, Sy. 6, s. 816.

⁶⁴ Karl Thieme, "Wilhelm Wundts Bedeutung für die Theologie", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1921, C. 2, Sy. 3, ss. 234-235.

bulunurken aşkın referanslar kullanamamalıdır. İkinciye ancak psikolojik-biyolojik açıklamaların geçerli olabileceğidir.⁶⁵

Totemler insanın hayvan, bitki ve cansız nesnelere olan ilişkisini temsil eden sembollerdir. Totemizm ise totemlere dayanan inanç sistemlerini ifade etmektedir. Ayrıca bir dizi kurum ve kuruluşların amblemleri de bulunmaktadır. Banknotların üzerinde de resim ve semboller görülmektedir. Totemlerin hayatımızda yansımaları bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının arkasında ise dini ve manevi inançlar bulunmaktadır.

Yeryüzündeki insanların büyük bir çoğunluğu dindarlardan oluşmaktadır. Durkheim ve başkalarına göre büyük dinler ve felsefi inançlar sembolik ve manevi olarak totemizme dayalı olan şamanizmle ilişkilidir.⁶⁶

Psikoloji tarihi çalışmalarında Wundt'un totem ve totemlerin insan kültürü ve davranışları üzerine olan etkisi hakkındaki çalışmaları bulunmamaktadır.⁶⁷

Wundt'a göre psikoloji bilimi başlangıçta fizyolojiyle de ilgili olan temel meselelerle meşgul olmasından dolayı edinilen yeni görüşler ve bilgilerle mit oluşumu ve dini gelişimini ele alma imkanı bulamamıştır. Ancak ona göre mit ve din, psikolojik bakış açısına en çok ihtiyaç duyan ortak yaşam alanlarından birileridir.⁶⁸

Wundt, dinin ne sadece bireysel psikolojinin bir konusu ne de sadece tarihin bir problemi olduğunu ve etnoloji, tarih ve psikolojinin ortak bir meselesi olduğunu ileri sürmektedir. Bu ise psikoloji bilimi açısından şu anlama gelmektedir: Gözlemlenmekte olan ve geçmişten günümüze uzanan gerçekleri ve psikoloji biliminin ruhsal hayatla ilgili sunduğu bilgileri dikkate alarak yabancı bir doğal ve kültürel çevrede bulunan bir bireyin psikolojisine girerek dini dürtülerini anlamaya çalışmalıdır. Wundt'a göre bu görev milletler psikolojisine aittir ve din asıl itibarıyla bireysel psikolojik bir mesele değildir.

⁶⁵ Nils G. Holm, "Religionspsychologie gestern und heute: Einige Entwicklungslinien", *Archiv für Religionspsychologie*, 1997, C. 22, s.18.

⁶⁶ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, "The Quest for Today's Totemic Psychology: A New Look at Wundt, Freud and Other Scientists", *Journal of Pacific Rim Psychology*, 2018, C. 12, Sy. 24, ss. 1-2.

⁶⁷ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, agm., s. 8.

⁶⁸ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie Zweiter Band Erster Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. III-V.

Wundt'a göre bireysel gözlemlere dayanarak bir din psikolojisi ortaya koymaya çalışan bilim insanlarının ulaştığı sonuçlar da dinin bireysel psikolojik bir mesele olmadığını göstermektedir. İsimlerini zikretmediği bilim insanlarının bir din psikolojisine başlayabilmeyi mümkün kılacak din-mit ayrımını ortaya koyamadıklarını ve din bilimleri alanında mitle din arasında hiçbir ayrım gözetmeyen bir fırkanın da olduğunu ve etnologların çoğunluğunun bunların arasında bulunduğunu savunmaktadır. Bir ayrım yapılmamasının sebebi ise din ve mitin başlangıçtan beri iç içe bulunmalarıdır. Buna rağmen mitoloji dinle ilgisi bulunmayan unsular da içerebilmektedir. Örneğin ruhun ölümle birlikte son nefesle bedenden ayrıldığı düşüncesi dini mahiyet taşımamaktadır. Wundt, uydurulmuş bir hikayeye inanmış olan birinin dini itikatlarına bu hikayenin dahil edilemeyeceği gibi, mitolojik anlatılara inanılmasının da bu anlatıların dini mahiyet taşıdığı anlamına gelemeyeceğini savunmuştur.⁶⁹

Wundt'un *Milletler Psikolojisi*'nin birçok tekrar ve sayfalarca uzun cümleler içermesi onun anlaşılmasını zorlaştırabilmektedir.

2.1. Dinin Kaynağı

Genel itibarıyla Wundt'un din hakkındaki açıklamalarının psikolojik, evrimsel ve spekülatif olduğu söylenebilir. İlk olarak sihir ve ruhlara (demon) inanç, ardından hayvanlara tapınma gelmektedir. Daha sonra, totemizmin azalmasıyla, klanın totem atası, ibadet nesnesi olarak insan olan bir ata ile değiştirilir. Atalar kültü ise kahramanlar kültürüne, o ise tanrılar kültürüne geçişi ortaya çıkarmıştır. Son aşama ise humanist çağ olarak kabul edilmektedir.⁷⁰

Milletler psikolojisi, insanların ırklara ayrılmasını, nasıl dönüşüp geliştiklerini konu edinen etnoloji biliminin sağladığı verilerden istifade etmektedir. Milletler psikolojisi, insanların ruhsal gelişimini konu edinmektedir. Ancak farklı kökenlere sahip olan ırklar zihinsel düzeyde aynı sınıfa dahil olabilmektedir. Aynı şekilde etnolojik açıdan aynı kökene sahip ırklar psikolojik düzlemde birbirinden farklı olabilmektedir.

Wundt, kesitsel yöntemden yararlanmak suretiyle milletlerin psikolojik gelişiminin ana aşamalarını art arda ve her bir aşamayı genel bağlamda incelemeyi tercih etmektedir. Böylece ilk

⁶⁹ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie Zweiter Band Dritter Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 729-730.

⁷⁰ Edward Evan Evans Pritchard, *Theories of Primitive Religion*, Oxford University Press, London, 1965, ss. 37-38.

mesele ilkel insanın düşünmesi, inanması ve davranmasının etnolojinin verilerine dayanarak psikolojik açıdan ele alınması olmaktadır. İleri aşamalarda periyotların birbirinden ayrılmasında keyfilikten tam anlamıyla kaçınmak mümkün görülmemektedir. Nitekim bir insanın hayatı da tamamlanmış aşamalardan oluşmamaktadır. Çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinin içiçe geçmesi gibi milletlerin gelişimi de aynı şekilde sürmektedir. Buna rağmen bazı duygu, düşünce ve davranış güdülerini tasnif etmek mümkündür. Dolayısıyla milletler psikolojik olguların tutarlı bir dönem sınıflandırmasının yapılabilmesi için merkezi ruhsal güdülerini tespit etmek gerekmektedir. Wundt'un çıkış noktası ilkel insandır ve ilkelliği belirleyecek etnolojik bir özelliğin olmadığını ancak onun psikolojik özelliklerinin toplamının bunu belirleyeceğini ifade etmektedir. Bu amaç doğrultusunda ilkel hayatın psikolojisini ele almadan önce ilkel kültürün dışarıya yansıyan görünümüne değinmeyi uygun görmektedir.

Bu evreye ikinci bir evre eklenir ve bunu Wundt 'totemik çağ' (totemistische Zeitalter) olarak adlandırmaktadır. Bu çağı ise insanın hayvana değil, hayvanın insana hakim olduğu ve onda hayret, korku ve hayranlık uyandırdığı bir dönem olarak tanımlamaktadır. Dönemin anlayışına göre ölmüş olanlar totem hayvanında yaşamaya devam ederken hayvan insanın atası konumuna yükselmektedir. Kendini totem hayvanının adıyla anan klan üyeleri onun etinden yiyemezken bazı törenlerde kutsayıcı bir ritüel olarak yenmektedir. Totemizm anlayışı aynı zamanda toplum düzeni, evlilik ve aileye de yansımaktadır.

Wundt kahramanlar ve tanrılar çağı olarak adlandırdığı bir üçüncü evreden de bahsetmektedir. Totemik çağda ön plana çıkmayan kabile reisi bu dönemde savaşçı bir oluşum olan kabilenin düşmanlarla sürdürdüğü mücadeleler sebebiyle önem kazanmaktadır ve böylece toplum devlete dönüşmektedir. Savaşta ve devlet yönetiminde eski kabile reislerinin yanı sıra kişisel özellikleri sebebiyle ön plana çıkan bazı erkekler ortaya çıkmıştır. Böylece totemik çağdaki klan büyüğü ve kabile reisinin yerine bu çağda kahraman geçmektedir. Savaşta lider olarak övülen kahraman, destanda imajını bulan başka bir dünyaya ait kabul edilmektedir. Şiir ve edebiyatın gelişimiyle birlikte dil de zenginleşmektedir ve sanat gelişmektedir. Ulusal kahraman ve ulus devletlerle birlikte ulusal dinler ortaya çıkmaktadır ve dikkat buradan itibaren sadece yakın çevre, hayvan ve bitkilere yönelmemekte aynı zamanda gökyüzüne de yönelmektedir. Böylece daha yüce ve mükemmel bir dünyanın tasavvuru gelişmektedir. Kahramanın ideal insan olduğu gibi, tanrı da ideal kahraman olup semavi dünya da yeryüzünün ideal yüceltmesi kabul edilmektedir.

Wundt'a göre bu aşamayı dördüncü bir evre takip etmektedir ve ulusal birlikler, insani birliklere dönüşmektedir. Ancak bu evrede insanlıktan değil insanlığa doğru bir gelişimden bahsetmenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bunun ise milletlerin dini itikatlarını birbirinden ayıran bariyerlerin ortadan kalkmasıyla başlayacağını düşünmektedir. Eskiçağ milletlerinin ulusal dinleri sınırlarını aşıp insanlık dinleri (Menschheitsreligionen) olma yolundadırlar ve Wundt bunlara örnek olarak insanlığın belli kesimlerinin hususiyet ve geçmişine uyarlanmış olarak kabul ettiği Hıristiyanlık, İslam ve Budizmi vermektedir. Wundt'un amacı kimi zaman dışsal yaşam koşulların zoruyla kimi zaman insanın kendi yaratıcılığıyla ilkelden daha mükemmelin ortaya çıkışındaki temel psikolojik güdülerini ortaya koymaktır.⁷¹

Wundt'a göre din tek bir kökten değil birçok kökten ortaya çıkmıştır. Onu kökenini psikolojik olarak araştırmak için, dini yaşam olgusuna nüfuz etmeli ve ayrı bileşenlerinin birbirleriyle ve insan deneyiminin diğer kısımlarıyla olan ilişkilerini anlamaya çalışmalıdır. Din de diğer zihinsel ürünler gibi yalnızca veya öncelikle bireysel zihnin ürünü değil, millet zihninin bir tezahürü olarak görülmektedir.⁷²

Dünya dinleri (Weltreligionen) sadece dünya imparatorluklarını değil, aynı zamanda farklı milletler arasında ortak bir insani topluluk fikrini uyandırmaktadır. Örneğin Budizm siyasi açıdan birbirinden uzak Doğu Asya milletlerini ortak dini düşünceye sahip bir topluluk haline getirmiştir. İslam dininden bahsederken, İslam dininin kısıtlı derecede olsa da inanç topluluğu ve birlik düşüncesini nice barbar milletlere taşıdığını iddia etmektedir. Burada Wundt'un "barbar milletler" ifadesiyle tam olarak neyi kastettiği anlaşılmamakla beraber onun Araplar ve Türklere işaret etmiş olması en yakın ihtimal olarak gözükmektedir. Bu milletleri neye göre barbar olarak nitelendirdiği ise meçhuldür. Hıristiyanlığın ise ırk, makam ve meslek ayırım gözetmemeyi ilk dönemlerinden itibaren şiar edindiğini ve kafir toplulukları İsa'nın haçı altında toplamayı amaç edinmiş olduğunu söylemektedir. İslam dinini olumsuz sıfatlarla nitelendiren Wundt'un Hıristiyanlık hakkında olumlu ifadeler kullanmayı tercih etmiş olması dikkat çekmektedir. Bu dinler göz önünde bulundurulduğunda Wundt, bunların bütün insanları ve milletleri içine almayı hedefleyen bir dünya dininin var olacağından söz etmektedir. Ulusal dinin müntesibi açısından

⁷¹ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 5-11.

⁷² Hermann Noack, "Recent Interpretations of Religion in German-Speaking Countries", *The Monist*, 1930, C. 40, Sy. 1, ss. 19-20.

bakıldığı takdirde başka bir tanrıya inanan kişi yabancı ve düşmandır ve Yunanlı bunu barbarlar sınıfında görmektedir. Hıristiyan ise kafirden haberdar olmasına rağmen onu bir kardeş adayı olarak görmektedir.

Hıristiyan geleneğine dayanarak bilim, tarihi tikel milletlerin değil birçok devlet ve milletin tarihi, yani dünya tarihi ve Hıristiyanlığa doğru gelişme tarihi olarak görmüştür. Wundt, Hıristiyanlığın dünya dini olduğu iddiasında bulunmasından ve onun tarihsel bir olgu olarak ortaya çıkmış olmasını ve yayıldığı gerçeğinin onu dünyadan sonra da ahirette kemale ereceği inancını ortaya çıkardığını iddia etmektedir. Böylece Hıristiyan tarih felsefesi Hıristiyanlığın mutlak zaferiyle sonuçlanacak bir kehanet ortaya atmıştır.⁷³

Kahramanlar çağının en belirgin özelliklerinden biri ulusal dindir. Her milletin kendine özel kahramanları olduğu gibi aynı şekilde yabancı milletlerle olan mücadelede onları koruyan kendine has ibadet ettikleri tanrıları bulunmaktadır. Ancak bu durum tanrıların ve kültürlerin toplumdan topluma geçmesine engel olarak görülmemektedir. Yabancı kültürlerin benimsenmesiyle birlikte bu kültürlerin kaynağı belirsiz hale gelerek dışarıdan gelen tanrılar yerel tanrılar panteonunu genişletmektedir. Dünya imparatorluğundan neşet edecek dünya kültürünün etkisiyle birlikte ulusal tanrıların yerine genel insani ihtiyaçların kendini ifade edebileceği farklı tanrı isimleri ve ortak kültürler ortaya çıkacaktır.

Genel bir insani dini hazırlayan şartların demon ve tanrılar inancı kapsamında bütün milletlerde var olduğunu savunan Wundt, dünya hayatından sonra olacak bir hayata yönelik kültürlerin önem kazandığını ifade etmektedir. Bu kültürlerin hepsi kökenlerinde bu dünyanın ihtiyaçlarını ahirette kalıcı bir mutluluğa yönelik dileklerle bağdaştırırlar.

İnsanı dünyadaki çevresine bağlı kılan ulusal ve kamusal menfaatlere üstün gelen, reel dünyayı aşan ve ölüm korkusunu aşmaya yardımcı olan ve bütün istek ve arzularını elde etmesini sağlayacak ahiret hayatı ve cennet anlayışı ve böylece kurtuluş kültürleri meydana gelmiştir. Dünyadaki kötülüklerden kurtulmak ve ölümden sonra dünyadaki lezzetlerin daha üstününü tatmak geçmişte olduğu gibi günümüz bireyinin de umudu olmuştur ve uluslar üstü tanrılardan da maksat budur. Milli kültürler tanrıları insanı örnek alarak tasarlayıp, mitolojik fanteziyle de onları

⁷³ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 508-511.

ulaşılmaz bir makama ycelttikten sonra onları fiillerinde ve kaderlerinde insana yaklaştırmaya çalışmışlardır.

Hıristiyanlık dini de başlangıcı itibariyle kurtuluş dinleri (Erlsungsreligion) arasındadır ve ondan yarım asır önce Uzak Doğu'da Budizm de aynı fikirle ortaya çıkmıştır. Wundt'a göre kurtuluş dininin ortaya çıkması yeni bir kültür çağının başlaması ve milli kültürden insani kültüre geçiş anlamını taşımaktadır. Eski tanrılar ya hiç bir Şekilde veya ancak ciddi modifikasyonlarla yeni zamanın Şartları için yeterli olabilmekte ve böylece milli erdemlerin değil genel insani erdemlerin hakim olduğu yeni tanrılara ihtiyaç duyulmaktadır. Milli ideallerden insani ideallere geçiş yaşanan bu devirde bireyin nesep, mevki ve meslekten bağımsız insani kişiliğinin önemi artarken birey çevresinde karşılaştığı engellemeleri daha derinden hissetmektedir. Dünya kötülük ve ıstırap dünyasına dönüşürken bunun karşısına arzu edilen ideallerin gerçekleşeceği bir dünya ortaya çıkmaktadır.

Wundt'a göre sadece Hıristiyanlık ve Budizm gerçek manada dünya dini olma özelliğini taşımaktadırlar. Konfüçyanizm inananlarının sayısı bakımından bu özelliği taşıyor olsa da bir din değil, ahlaki bir öğretidir. İslam'ı ise yarı veya tam barbar topluluklara karşı görevini yerine getirmiş olan ve Yahudilik, Hıristiyanlık, Arap ve Turan rivayetlerinin bir birleşimi olarak değerlendirmektedir ve orijinal bir din olmadığını savunmaktadır. Yahudilik de dünya dini değildir, ancak Roma imparatorluğunun Konstantin ncesi döneminde egemenlik için savaşmış olan kltlerden biridir.

Wundt'a göre Hıristiyanlığı dünya dini yapan etmenler sadece onun görüşleri veya Konstantin'in onu 380 yılında devlet dini yapması değildir. Bundaki en önemli etmenler arasında salt insani ve ırktan bağımsız bir din arzusu bulunmaktadır. Budizm ve Hıristiyanlık dünya dini olmalarının yanında aynı zamanda kültür dinleridir. Böylece her birinin arkasında genel insani özelliklerinin yanında kendilerine has kültürleri bulunmaktadır. Budizm Doğunun en üstün dindarlığını temsil ederken, Batıda da Hıristiyanlık bunun temsili olmuştur. Budizmde ve asıl Hıristiyanlıkta olduğu gibi hayat acıdır ve çilecilik, pişmanlık ve gelecekte yaşanacak saf bir mutluluk fikri bu anlayıştan neşet etmektedir. Ancak Hıristiyanlık umudunu İsa'nın dönüşüyle başlayacak olan sonsuz saadet döneminde bağlarken, Budizm'de reenkarnasyon yoluyla sonunda Nirvana'ya ulaşılacağına inanılmaktadır. Wundt iki dinin birbirini dışlamadığını, insanları

sevmenin iki dinde öğütlendiğini ifade etmektedir. Ancak Batılı Hıristiyan günahkarları kurtarmada aceleci davranırken, Doğulu Budist daha sabırlı görülmektedir.

Budizm ve Hıristiyanlık arasındaki diğer bir farklılığa değinen Wundt, Budizmin bir felsefeden doğarak halk dinine dönüşmüş olduğunu ve eski halk inancının da bir kısmını içine aldığını, Hıristiyanlığın ise bir halk dini olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Wundt'a göre adı geçen iki din, diğer dini kültlere karşı üstünlüğünü dışsal ortaya çıkış şartlarıyla değil, dini ve ahlaki özleri ve kurucularının örnek hayatlarıyla elde etmişlerdir. Bir kralın oğlu olarak dünyaya gelip, dünyanın nimetlerine tenezzül etmeyip insanlara öğretilerini iletmek için beldeleri gezen Buddha ve acı çekenleri ve fakirleri kutsayan İsa aralarındaki farklılıklara rağmen birbirine yakın görünmektedirler. İkisinin hakikatte var olmuş gerçek insanlar olmaları ise diğer bir ortak özellikleridir. Diğer milletlerin tanrılar panteonunda bulunan tanrılar ise bu özelliğe sahip değildirler. Ancak canlı bir tanrıya duyulan ihtiyaç insanı yücelterek tanrı haline getirmiştir ve böylece dönüşüm geçirmiş şekilde tekrar tanrıların ve kahramanların ortaya çıkmış olduğu döneme (Zeitalter der Helden und Götter) dönülmüştür. Bu defa ise Tanrı ancak tek bir ideal şahsiyette ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu insan tanrı sadece tek bir ulus veya milletin tanrısı ve hamisi değil, bütün insanlığın tanrısı, yardımcısı ve kurtarıcısı olmuştur. Bunun sonunca dinler tanrıya yüceltikleri insanı kültün odak noktası haline getirerek geçmiş dönemlerdeki tanrılar ve demonlara kapılarını açmışlardır ve Hint tanrılar dünyası büyü ve cin inançlarıyla Budizme dahil edilmiştir ve Hıristiyan Kilisesi de eski halk inancını, kötü ruhlar ve şeytanlar anlayışını inancına dahil etmiştir.

Wundt aynı zamanda Hıristiyanlıkta ölüp tekrar dirilen tanrı anlayışının dünyanın birçok yerinde geçmişte mevcut olduğunu ve ahiret hayatına dair taşınan umutla ve buna bağlı bulunan ruh inancıyla ilişkili olduğunu iddia etmektedir. Bu kurtarıcı tanrı sadece kısıtlı bir zümreyi değil, zengin ve özellikle de fakirler için cenneti vaatlemiştir.

Ortaçağ Hıristiyanlığı önceki putperest halk inancının önemli bir kısmını özümsemiştir ve günümüz Hıristiyanlığı mitolojik unsurlar barındırmayan bir monoteizmden politeist tanrı anlayışına kadar dini gelişimin farklı aşamalarını kendisinde birleştirmiştir. Bu sebeple Wundt onu dünya dini olarak tanımlamaktadır.

Hint Antik çağının tanrılarının yerine ebedi ve değişmez olan soyut Brahma fikri geçmiştir. Buddha da bu anlayışın hakim olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir ve o da aynı

şekilde soyut bir tanrı fikrini savunmuştur. Buddha'dan neşet etmiş olan dini hareket daha sonra en yüce tanrı haline gelince diğer tanrı ve büyü demonları ona hizmet eder olmuştur. Bu şekilde tanrı tasavvuru soyut bir hal almış olmakla birlikte onun yerine tanrıya yüceltilmiş insan yerleştirilmiştir ve aynı durum Hıristiyanlıkta da gerçekleşmiştir. Wundt Yunan felsefesinden bazı örnekler vererek müşahhas tanrının yerinin halk inancında suprapersonel⁷⁴ bir varlık tarafından alındığını söylemektedir. Burada kahramanlar çağında ortaya çıkmış tanrıları ya suprapersonel varlıklara ya da demona benzeyen varlıklara dönüştürme eğilimi görülmektedir. İsa ise Yahve dininin geliştirdiği tanrıya bağlı kalmış ve bu tanrıda sevginin tanrısını ve onun evladı olarak da insanı görmüştür. Ancak buna rağmen İsa en yüce tanrı haline gelmiştir ve onun yanına Katolik kiliselerinde bir dizi başka tanrılar da eklenmiştir. Meryem Ana figürü de bunlardan biri olarak görülmektedir. Tanrı ebedi, mutlak kudret sahibi, cömert ve sonsuz olarak vasıflandırılmaktadır.

Wundt müşahhas tanrının suprapersonel tanrıya dönüşmesini dünya dininin en önemli özelliklerinden biri olarak kabul etmektedir. Ulusal dinler ruh inancının yerine müşahhas bir tanrıyı yerleştirirken dünya dininde personel tanrı suprapersonel hale dönüşmektedir.

Wundt'a göre bundan itibaren transpersonel tanrının yanında insanın zorda kaldığı durumlarda isteklerini yöneltebileceği müşahhas bir tanrıya yüceltilmiş bir insana ihtiyaç duyulmaktadır. Ona göre zorda kalmış ve yardıma ihtiyaç duyan birisini ise aynı durumlarda kalmış olan insan tanrılar olan Buddha ve İsa'dan başkası anlayamayacaktır. Böylece Budizm ve Hıristiyanlıkta insan tanrı dışarıdan kaynaklanan bir olgu değil içsel bir ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmıştır. Böylece Tanrının insanlar arasındaki temsilcisi olan İsa aynı zamanda insanların tanrı katındaki temsilcisi olmuştur. Bunun arkasında dindar bireyin aşkın ve ulaşılmaz olan tanrının katında onu temsil edecek bir müşahhas tanrıya duyduğu ihtiyaç vardır. Ebedi olan tanrı acı ve keder çeken dindara yeterli gelmemektedir. Daha sonraki aşamalarda tanrı insanın tekrar ideal insana dönüştüğü ve insanlara zor zamanlarında yardım ettiği düşünülmektedir. Bir sonraki aşamada ise tanrı insan insana dönüşüp dini hareketin başında bulunmaktadır ve artık gerçekten yaşamış olup olmadığı değil neleri ortaya koymuş olduğu önemli hale gelmektedir.

Tarih açısından bakıldığında dünya dini, dini hayatın geçmişini şimdiki zamana yansıtan bir bütün olarak görülmektedir. Dolayısıyla Wundt'a göre dini, tarihin akışının dışında bir yerden

⁷⁴ Suprapersonel: eşi ve benzeri bulunmayan.

başlatmak mümkün değildir. Geçmiş geri getirilemediği gibi geçmiş dönemlerin dini inanışlarına geri dönmek de mümkün değildir. Yenide eskinin devam etmesi ve geçmiş kültürlerin daha sonrakilere aktarılması dini alana özgü bir olgu olarak görülmektedir.

Wundt dünya dinleri olarak kabul ettiği Budizm ve Hıristiyanlıkta da kurtuluş anlayışının dönüştüğünü ifade etmektedir. Bir insanlık dini (Menschheitsreligion) olarak Hıristiyanlık dönemin ideal arzularını kendine maletmiştir. Bu değişimlerin arasında kalıcı olan sadece dini içgüdünün kendisi olmuştur. Wundt ise bunu duyularüstü ideal bir dünyaya olan aidiyet duygusu olarak ifade etmektedir. Dünya dininin ayrıca en önemli özelliği tarihsel olmasıdır. Tarihsel olması ise sadece tarihsel olarak ortaya çıkmış olmasından değil aynı zamanda tarihsel gelişimden bağımsız olmamasından kaynaklanmaktadır.⁷⁵

Dünya devletinin hükümdarı aynı zamanda bir tanrı haline gelmiştir. Babil öncesi krallıklarda hükümdar tapınağa kendi resmini koyar, nitekim Büyük İskender Mısırlı din adamları tarafından tanrı olan Amon Re'nin oğlu olarak anılmaktadır ve devletin başına geçtiğinde kendisine tapılmasını emretmiştir. Böylece tanrı ile hükümdar arasında bir çatışma ortaya çıkmıştır ve bunun sonucunda kimi zaman kral tanrı olarak değil, tanrının oğlu ve tanrının iradesini yerine getiren biri olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde atalar kültünden ve kahramanlar mitlerinden esinlenerek kral öldükten sonra tanrı olarak kabul edilmiştir.⁷⁶

Din kavramının sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için Wundt, geriye doğru yönelimlerin de eksik olmadığı süregelen gelişimi sebebiyle dinin tanımının sadece bir evresi göz önünde bulundurularak yapılamayacağını ve bu gerekçeyle bütün gelişim evrelerini kapsayacak bir tanım yapılması gerektiğini savunmaktadır ve dini şu şekilde tanımlar: “Din insanın kendisinin ve onu çevreleyen dünyanın, insani gayretin en yüce ideallerinin gerçekleşmiş olduğunu düşündüğü duyularüstü bir dünyaya ait olması duygusudur.”⁷⁷ En yüce idealler duyuların sınırları çerçevesinde ulaşılamaz ancak özenmeye değer olgular, tanrılar kültüründe ideal bir dünya tasavvurunun ortaya çıkmasıyla başlamaktadır. Öte yandan, bu varlıkların duyularla

⁷⁵ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 487-502.

⁷⁶ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 473-475.

⁷⁷ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, 3. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, s. 739.

algılanabilen alandan ruhsal alana geçişi, önce kısmen, daha sonra kademeli olarak tamamlanması, dini gelişimin kendisinin temel içeriğini oluşturan bir süreçtir. Bu şekilde başta duysal olan idealler ahlaki ideallere dönüşmektedir ve böylece ahlaki yaşam normları ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla dini güdüler ahlakın ilk itici güçleri olmaktadır, ahlaki güdüler ise dini ideallerin içeriğine dönüşmektedirler. Burada özellikle ideal kavramının kullanılmış olması ve bir belirsizlik ifade etmesi dini gelişimin tamamını kapsayıcı olması içindir. Ancak idealler kavramına dini sıfatının eklenmesiyle beraber bunun duyularüstü bir dünyayla ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Dini, bir duygu olarak tanımlamaya çalışanların tam anlamıyla hatalı olmadığını söyleyen Wundt, bu tanımlara dinin sabit olmayan özelliklerinin dahil edilmiş olmasını eleştirmektedir. Ona göre bağlılık duygusu ve mutluluk arzusu gibi güdüler dini davranışın yegane güdüleri olarak kabul edilemez ve sadece dinle ilişkili değildir. Nitekim dini heyecanın (religiösen Enthusiasmus) zirvesinde bağlılık duygusu tanrıyla bir olma (Einheit) duygusuna, mutluluk arzusu ise içsel bir huzura dönüşmektedir. Dini davranışın bu farklı yönlerinin ortak noktası ise duyular üstü bir dünyaya duyulan aidiyet duygusudur. Dini duygu ise kültte ortaya çıkan dini iradenin (religiösen Strebens und Wollens) bir bileşeni olmaktadır, nitekim genel psikolojiye göre duyguların dahil olmadığı hiçbir isteme (Wollen) mümkün değildir.

Wundt, dinin gelişimine müdahil olan iki olgudan bahsetmektedir. Birincisi birçok tanrının artarak bir hakim tanrının emri altına girmeleri yani, politeizmden monoteizme geçiştir. Diğeri ise negatif bir dini idealin hiçbir zaman ortadan kalkmaması ve tanrıların iyi ve kötü olarak ikiye ayrılmasıdır, ki bu genelde iyi tanrılar ve kötü demonlar/cinler/ruhlar olarak gerçekleşmektedir.

Wundt, bu iki olgudan biri olan politeizmden monoteizme geçişin daha kamil dinlerin doğuşu olarak görülmesine karşı çıkmaktadır ve onu yeryüzündeki toplum düzeninin göklere yansımaları olarak kabul etmektedir. İnsanların kurmuş olduğu devletlerin bir hükümdara ihtiyaç duyması gibi tanrılar devleti de bir başa ihtiyaç duymaktadır. Böylece hükümdar tanrı anlayışının sosyal kültürün bir belirtisi ve dini kültüre de etki eden bir olgu olarak görülmesi gerektiğini savunan Wundt, en yüce tanrıyla diğer tanrılar arasındaki ilişkilerin iki şekilde olabileceğini ileri sürmektedir. İlk şekilde en üstün tanrı diğer tanrılara karşı daha üst bir konumda bulunmaktadır ve diğer tanrılar da ona eşit olmasına rağmen en üstün tanrı ön plana çıkmaktadır veya diğer tanrılar en yüce tanrının emirlerini yerine getirmek veya hayatın bazı alanlarında ona vekalet

etmekle görevlidirler. Yahudiliğin kökeninde ise birçok müstakil kültün bir araya gelmesi bulunmaktadır. Wundt melekler ve onların düşmanı olan şeytan ve cinlerin bulunduğu bu dini politeist dinler arasına dahil etmektedir. Burada da insanların çeşitli dertleri ve istekleri duyular üstü bir dünyaya mensup olan yardımcıları gerekli kılmaktadır. Politeizmin bu türlerinin bir özelliği de birleşebilmeleridir. Örnek olarak verilen Hıristiyanlığın bir halk dini olarak teslisi merkeze aldığı ifade etmektedir. İsa hakim olan tanrıdır ve onun arkasında Baba vardır ve kutsal ruh cine benzer bir varlık olarak asla bir kişilik sahibi olamamıştır. Katolik kilisesinde ise bunların dışında eski koruyucu tanrılar yerine geçen azizler ve havariler gibi ikincil tanrılar (Untergötter) bulunmaktadır.

Bu politeizmin diğer bir önemli unsuru ise kötülüğün bir günah prensinde vücut bulmuş olmasıdır ve tanrıların etrafında iyi ruhların olduğu gibi onun etrafında da kötü ruhların bulunmasıdır. Bu anlayış ise ahlaki fikirlerin dini külte olan etkisinden kaynaklanmaktadır. İyi ile kötü arasındaki mücadele İranlıların dininde iki tanrı arasında gerçekleşirken, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da asi olan bir melek görülmektedir. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, İslam dininde şeytan meleklerden değil cinlerden olduğu bildirilmektedir. Her iki durumda da kötünün bir kişilikte vücut bulması daha yüksek gelişmiş etik ve dini ihtiyaçların göstergesidir. Nitekim öncesinden sadece kötü demonlar bilinmektedir. Müşahhas şeytanın bir dizi farklı görünümünde tezahür etmesi insanın kendisinden kaynaklanan ahlaki zaafının sonucu olarak ortaya çıkmış bir fenomendir ve bunun sayesinde insan kendi günahını kendisi dışındaki bir duyularüstü varlığa yansıtmıştır.

Wundt'a göre din psikolojisinin nihai amacı dini sembollerden felsefi fikirlerin gelişimini, onların da bu sembolleri nasıl etkilediklerini tespit etmektir.⁷⁸

Wundt, tanrı kavramının üç özellik barındırdığını ifade etmektedir. Bunlar; tanrının yeryüzünün altında, dünyadan yüksek bir yerde veya duyularüstü bir yerde idrak edilemez bir mekanda bulunması, ölümsüz olması ve insanlarda bulunan, Yunan mitolojisinde geçen ve

⁷⁸ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, 3. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 739-746.

tanrıların ve insanların dünyasını ayıran *ambrosia* adındaki tanrılar yiyeceği veya içeceği olan şeyi tatmasıyla dert ve sıkıntıdan münezzeh olmasıdır.⁷⁹

Başından itibaren ancak teoriden veya subjektif bir ruh halinden ibaret olan dışarıya yansıyan tesiri olmayan bir dini; psikolojik açıdan imkansız bir olgu olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle böyle bir iddianın, dinin doğası hakkında salt öznel ruh hallerinin ve duygularının tanımlarından bilgi edinme çabası ve sadece teorik bir kanaate dayanan ilkel bir tek tanrıcılığın mevcudiyeti iddiası kadar yanlış olduğunu savunmaktadır. Wundt, ilkel bir tektanrıcılığın da psikolojik olarak mümkün olmadığını söylemektedir.⁸⁰

Hıristiyan din öğretilerine veya mistiklere dayanarak dinin nasıl oluştuğunu tespit etme çabasının sonuç vermeyeceğini ifade eden Wundt, dinin nasıl oluştuğunu anlamadan da onun künhüne vakıf olunamayacağını savunmaktadır. Wundt dini tarihsel olgulara dahil etmesinden dolayı, dinin nasıl oluştuğunu tespit etmeden günümüz dini hayatın ve dinin kendisinin anlaşılamayacağını düşünmektedir. Mit ve dinin gelişim tarihi ise sadece tarih alanıyla ilişkili bir problem değil, psikolojik-tarihsel bir problemdir. Bu sebeple onu milletler psikolojisinin konusu olarak görmektedir.⁸¹

Bütün mitlerin, dini duygu ve fikirlerin kaynağı bireysel fantaziler olmakla beraber ortak yaşamın şartları altında gelişmişlerdir. Mitte millet fantezisi yaşantıları birbiriyle ilişkilendirir, dinde ise yaşantıların içeriğinden insan varlığının sebep ve amacını elde etmektedir.⁸²

Wundt'a göre insanın hayvana egemenliği yoktur ve hayvan insanı yönetmektedir. Hayvanın yaptıkları merak, korku ve hayranlık uyandırmaktadır. Ölülerin ruhları, hayvanda yaşar ve böylece hayvan insanın atası olur ve eti, onun ismini taşıyan kabileye yasaklanmıştır, ancak törenlerde totem hayvanının yenmesi kutsal bir kült aktivitesi haline gelebilmektedir.

⁷⁹ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, 3. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 736-737.

⁸⁰ Wundt, *age.*, ss. 735-736.

⁸¹ Wundt, *age.*, s. 735.

⁸² Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, Erster Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 3-4.

Wundt'un ortaya koyduğu katkıyı anlamak sadece geçmiş devirlerde yaşamış insanları anlamamıza katkı sağlamaz aynı zamanda dünyadaki kabileleri, hayvanlar, bitkiler ve objelerle olan ilişkilerini keşfetmede de katkı sağlayacaktır.⁸³

Wundt'un bıraktığı miras aynı zamanda kültürlerarası din psikolojisi çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Totem psikolojisi, kişilik, sosyal ve etnik psikoloji ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda totem psikolojisinin günümüz kültürel ve kültürler arası psikoloji alanlarını zenginleştireceği düşünülmektedir. Wundt totem psikolojisinin klan ve kabileler gibi etnik ve kültürel toplulukları ele aldığını düşünmüştür. Günümüzde de Çin veya Alaska'nın köylerinde totemlere tapan kabileler bulunmaktadır.

Wundt'un dışında Freud ve Durkheim gibi isimlere göre de Şamanizm, Budizm, Taoizm, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinler totemlerden kaynaklanabilmektedir veya en azından onlarla ilişkili görülebilmektedir. Emile Durkheim dini, bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar sistemi ve kutsal şeylerle ilişkili pratiklerin ve inançların bir dayanışma sistemi olarak tanımlamaktadır.⁸⁴

Bir totem ile bir tanrı eşit değildir. Birincisi canlı ve somutken diğeri soyut ve ilkinden gelişmiştir. Wundt'un totemleri sosyokültürel bağlamda ele almış olması modern psikolojiye orijinal katkı sağlamaktadır.⁸⁵

Öncelikle totem bir gruba işaret etmektedir. Aynı toteme bağlı bulunan insanlar kabilenin daha küçük bir birimi olan klanın üyesidirler ve her klan kendi içerisinde farklı totemler barındırabilmektedir. Aynı zamanda klan veya kabile bağlı bulunduğu totemlerin isimleriyle adlandırılmaktadır ve böylece "kartal klanı" veya "aslan kabilesi" gibi isimler ortaya çıkmaktadır ve bu totem isimler aynı zamanda atalarına işaret etmektedir.⁸⁶

⁸³ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, agm., ss. 4-5.

⁸⁴ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk, Konya, 2015, s. 19.

⁸⁵ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, agm., ss. 7-8.

⁸⁶ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, agm., s. 2.

Freud, döneminde totem hakkında araştırmalarda bulunmuş olan Wundt ve Durkheim, Frazer ve Lang gibi bilim adamlarının elde ettikleri sonuçları sentezleyerek totemin bir yandan bir grup ismi diğer taraftan ise atalara işaret eden bir isim olduğunu savunmuştur.⁸⁷

Milletler Psikolojisinin dördüncü cildinde ruh inancı, ilkel cin/hayalet (Geisterglauben) inancı, büyü inancı, atalara tapınma, hayvanları kutsama, fetişizm gibi birçok konu ele alınmaktadır. Bunların dışında bu eserin bir gelişim tarihi ortaya koyması sebebiyle de önemli gözükmektedir.

Bir ruh anlayışının ortaya çıkması dinin neşet etmesine zemin hazırlayan ilk aşama olarak görülmektedir. Wundt'a göre ruh fikri iki şekilde ortaya çıkmıştır. Birincisi bedene bağlı olan bir ruhtur. Burada ölümden sonra vücutta yaşamaya devam eden ve daha düşük bir seviyede olmasına rağmen ölü duyma, hissetme ve görme yetilerine sahiptir. Bu anlayıştan ölülere hediyeler sunmak ve naaşını muhafaza etmeye çalışmak gibi ritüeller ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle cinsel organ, böbrek ve kan ruhun taşıyıcısı olarak görülmektedir. Bu ruhu elde etmek için sihir ve kanibalizm gibi fenomenler ortaya çıkmıştır.

Ruh inancı ruh kültürüyle ilişkilidir ve her ikisinin de gelişim aşamaları bulunmaktadır. Bu aşamaları Wundt şöyle sıralamaktadır. Birincisi olan ilkel animizmde bir bedene bağlı olan ruh ve bir gölge ruh bulunmaktadır ve bunlar kültte genelde insanı ölülerin ruhlarından ve insanların büyülerinden gelecek zararlardan korumaktadır. İkinci aşama olarak görülen animalizmde hayvan insana eşittir veya ondan daha üstün bir konumda bulunmaktadır ve insanlara fayda ve zarar verebilmektedir. Bu anlayıştan ise koruyucu ruhlar (Schutzgeister) olarak kabul edilen bazı hayvanların kültürleri ortaya çıkmıştır ve bunları daha ileri sosyal düzene sahip bazı kabile veya devletler totem veya ata olarak kabul etmiştir. Bu kültten ise atalar kültü doğmuştur ve bu daha sonra kahramanlar kültürüne geçişi sağlamıştır. Wundt'a göre koruyucu ruh anlayışı hayatın farklı alanlarına yayılmaktadır. Böylece şehir ve beldelerin ve oradan tarım ve zanaatın iyi ve kötü yönde gelişimini belirleyecek olan ruhlar ortaya çıkmıştır.

Büyü ve sihir insan ve ruhlar tarafından iyilik ve kötülük ortaya çıkarabilen her türlü kavranamaz etkidir. Mucize ise sihrin daha ileri bir boyutu olarak sadece tanrılar ve ayrıcalıklı insanlar tarafından ortaya koyulabilmektedir. İlkel insanın devamlı olarak karşılaştığı fenomenler

⁸⁷ Yueh-Ting Lee ve diğerleri, agm., ss. 1-2.

onda bir hayret uyandırmamaktadır. Ancak korku ve endişeye yol açan hastalık, ölüm ve olağandışı tabiat olayları karşısında ilkel insan dehşete düşmektedir.

Wundt'a göre fetişizm ruh ve büyü inancından önce gelişmiştir. Fetişizmin ise büyü bir güce sahip olan nesnelere ruh benzeri varlıkların yer alması ve bu varlıkların iyi veya kötü niyetli olup ona göre etkide bulunmaları gibi özellikleri bulunmaktadır. Fetiş olarak kabul edilen objenin bu özellikleri dışarıdan kaynaklanmamaktadır. Fetiş herhangi bir ölçüyle ilinti olmaması sebebiyle demona daha yakındır ancak objelerden tamamen soyutlanmış olmadığı için demon olarak görülmemektedir. Wundt'a göre kült muayyen ritüel ve törenlerle ancak yüksek bir kültür ve sosyal yapıyla mümkün görülmektedir ve daha yüksek din formlarının ne bir dejenasyonu ne de dinin en düşük aşaması olarak kabul edilebilmektedir ve sadece ruh ve büyü inancı olarak görülmelidir. Fakat burada ortak bir kültürün oluşması ve artık belirli bir bireysel ruhun yeri olduğu düşünülen nesnelere prestij edilmemesi, daha yüksek gelişmeler ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle cin/ruhlara ve demon inancı ortaya çıkmıştır ve bu daha yüksek mitolojik oluşumlar için bir ön aşama olarak görülmektedir. Wundt'a göre psikik olguların genelinde ve bu meselenin özelinde de geçerli olduğunu savunduğu bir ilke bulunmaktadır. Önceki kendisinden sonra gelecek olanın şartlarını barındırmaktadır ancak yeni olanı tecrübe etmeden onu tahmin etmek mümkün değildir. Ezelden beri var olan bir devlet veya hazır bir kültürün bulunmadığı gibi doğuştan var olan tanrı fikirleri veya dinler de bulunmamaktadır. Uzaklık, büyüklük ve olgular arasındaki ilişkiler hakkında nasıl bilgi ediniliyorsa aynı şekilde dini fikirler de önce edinilmesi gerekmektedir.⁸⁸

Wundt'a göre sanat için fantezi ne ifade ediyorsa mitin oluşumu için de mitolojik fantezi (mythenbildende Phantasie) onu ifade etmektedir. Onun özü canlandırıcı ve kişileştiren tamalgıdır ve böylece objeler canlı kabul edilmektedir. Örneğin ruh insanın nefesi ile ilişkilendirilmiş ve nefes ruhu ortaya çıkmıştır. Böylece ölen kişinin son nefesi küçük bir bulut kabul edilmiştir. Bulutun canlı algılanması uçan bir kuşu çağrıştırmaktadır, uçan kuş ise hızlı bir şekilde seyreden bir gemiyi çağrıştırmaktadır. Böylece ölüm kuşu ve ruh gemisi gibi mitler ortaya çıkmıştır. Wundt bu mitlerin çok yaygın olduğunu, çoğu durumda da birbirinden bağımsız

⁸⁸ Rudolf Otto, "Mythus und Religion in Wundts Völkerpsychologie", *Theologische Rundschau*, 1910, C. 13, Sy. 7, ss. 265-275.

olarak yaygınlaşmış olduklarını ve böylece çağrışımların gücünün görüldüğünü iddia etmektedir.⁸⁹

Wundt eski psikolojinin fantaziyle ilgili görüşünü benimsemektedir. Bu görüşe göre hiçbir fantazi tamamen yeni bir şey ortaya koyamaz ve sadece yaşantılanmış olanı farklı şekilde tekrar ettirebilmektedir. Mit ve gelişmekte olan dinde fantazi iki işlev görmektedir. Canlandırıcı tamalgıyla (belebende Apperzeption), kendisini aynı gördüğü objeye benliğini yansıtarak sadece nesneyi değiştirmekle ve onu canlandırmakla kalmayıp aynı zamanda kendisini de nesne haline getirmektedir. Bu ilke, psişik yaşamın her türlü biçiminde sanatta, mitin gelişiminde ve dinlerde hakim görülmektedir. İkincisi ise yanılısamanın, duyguların daha yoğun yaşanmasına yol açmasıdır. Fantazi, bir nesneye bakarken objektif faktörlere kendi subjektif olanları eklemektedir. Bu prensip bir sanat eserinin izlenmesi, doğadaki nesnelerin incelenmesi ve en belirgin şekilde mit ve dinde ortaya çıkmaktadır.⁹⁰

Mit ve dinin oluşumu dil, sanat ve ahlakın gelişimiyle bir tutulmuştur ve böylece din ve mit bireyin değil toplumun bir ürünü olarak kabul edilmiştir ve dolayısıyla bireysel psikolojinin değil, milletler psikolojisinin konusu olmaktadır. Wundt Lazarus ve Steinthal'ın ortaya koymuş olduğu milletler psikolojisinin sınırlarını ortaya koymak ve diğer bilimlerden ayırmak istemiştir. Ona göre milletler psikolojisi psikoloji biliminin bir dalıdır ve tarih ve etnolojiden ayrı tutulmadır ve bireysel psikolojiye paraleldir. Bireysel psikoloji sübjektif bilinci araştırma konusu edinirken, birçok bireyin etkileşiminden ortaya çıkan olguları gözardı etmektedir. Buna karşın milletler psikolojisi insani toplulukların ve ortak tinsel ürünlerin ortaya çıktığı süreçleri incelemektedir. Milletler psikolojisinin araştırma konularını ise toplumun ortaya koyduğu ve bireyin ön plana çıkmadığı dil, sanat, mit, din ve ahlak alanlarıyla sınırlandırmaktadır. Bu minvalde kurucuları olan ve bireylerin ön plana çıktığı kabul edilen gelişmiş dinler de bu sebepten ötürü milletler psikolojisinin dışında tutulmaktadır. Ortak ürünlerin ortaya çıkmasında toplumun belirsiz sayıda bileşenleri etki etmektedir ve böylece belirli bireylere irca edilmesi mümkün gözükmemektedir. Ortak ürünlerin çokluğu ve çeşitliliğine rağmen bazı genel geçer gelişim kanunları tespit etmek mümkündür ve bu da milletler psikolojisinin en önemli amacı olarak kabul edilmektedir.

⁸⁹ Rudolf Otto, agm., ss. 261-265.

⁹⁰ Rudolf Otto, agm., ss. 257-260.

Bu ürünlerin gelişiminde keskin sınırların bulunmadığını ifade eden Wundt, mitolojik tamalgının ortaya çıkmasında da bütün unsurların tamamının aynı ölçüde etki etmediğini belirtmektedir. En basit haliyle mitolojik algı fantaziden ibaret görülmektedir.⁹¹

Wundt'un tanımına göre gelişmiş dinler milletler psikolojisinin çerçevesine girmediğinden ötürü dinin ön aşamasının oluşu, değişimi ve yükselmesinin psikolojik analizine ağırlık verilmektedir.⁹²

Bir çocuğun duygu ve isteklerini çervesinde bulunan nesnelere aktardığı gibi insanlığın başlangıcında da mitolojik tamalgı yoluyla nesnelere duyan ve irade eden varlıklar olarak algılanmıştır. Bu tamalgı günümüz insanında da bulunmasına rağmen mantıksal güçler sebebiyle frenlenmiş durumdadır.

Mitolojik tamalgı kendini animatizmde ve ölüm, rüya gibi fenomenlerde göstermektedir. İnsanın ölümle birlikte donup kalması ve hareket etmemesi vücudunun içinde bulunan hayat güçlerinin olağanüstü bir şekilde zapt edilmiş olması olarak algılanmıştır. Ancak bu kısıtlama hissetme, duyma ve iradeyi kapsamadığı düşünülmüştür. Böylece fantazi canlı beden yapmış çağrışımlarla vücutta bir beden ruhunun bulunduğu ve iç organlarda güçlerinin saklı bulunduğu anlayışı ortaya çıkmıştır. Umut ve korku canlı insanlara karşı duyulduğu gibi ölümlere karşı daha baskın duyulmuştur ve onları defnetmek, onları yakmak ve onlara ikramda bulunmak düşmanlıklarından korumaktadır.⁹³

Wundt'a göre ideal bir varlığa, insan aklının isteklerine ve gereksinimlerine tam olarak karşılık gelen bir varlığa atıfta bulunan tüm fikirler ve duygular dinidir ve din insani duygu ve hayal gücünün bir ürünüdür.⁹⁴

Wundt, dinin soyut güçler inancıyla başlayamayacağını, çünkü ilkel insanın kendisinde korku uyandıran nesnelere kişileştirme eğilimine sahip olduğunu savunmuştur.⁹⁵

⁹¹ Rudolf Otto, agm., ss. 252-254.

⁹² Rudolf Otto, agm., s. 252.

⁹³ Albert Lewkowitz, "Zur Religionsphilosophie der Gegenwart. IV. Religiöse Erfahrung: Wundt, James, Otto, Scholz", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1923, C. 6, Sy. 4/6, ss. 84-87.

⁹⁴ James H. Leuba, *A Psychological Study of Religion Its Origin. Function. and Future*, The Macmillan Company, New York, 1912, ss. 360-361.

⁹⁵ Rafael Karsten, "The Origins of Religion", *Man*, 1937, C. 37, s. 24.

Kült, genel olarak insanüstü araçların yardımı ile her türlü metanın elde edilmesine yönelik eylemlerden oluşmaktadır. Bu geniş anlamda ise dini bir mahiyet taşıması gerekmemektedir. Dini kültür ise daha dar veya daha geniş bir sosyal birlik bağı içermek, en genel ihtiyaçlara cevap vermek ve duyularüstü bir dünyaya atıfta bulunmak gibi özellikler taşımaktadır. Dinin insan varlığının her aşamasında mevcut olan bir fenomen olup olmadığı din kavramına yüklenen anlamla ilişkilidir. Bir kültürün bulunması bunun için yeterli görüldüğü takdirde dinsiz hiçbir kabile var olmamıştır. Ancak büyümlü ayinlerden ve demonlara/cinlere ibadetten daha fazlasına ihtiyaç varsa, yukarıdaki üç şartın herhangi bir anlamda yerine getirilmesi gerekiyorsa, o zaman dinin yayılması hem zamanda hem de mekanda sınırlı olarak kabul edilmelidir.

Wundt, dinin tohumlarının her yerde bulunabildiğini ancak gelişmiş dinlerin sadece maddi ve manevi yüksek medeniyetlerde bulunabileceğini iddia etmektedir. Bağlılık ve mutluluk duygularını dini tutumun sadece kısmi yönleri olarak gören Wundt'a göre din, bireyin ve dünyanın ideal ve duyularüstü bir dünyaya olan aidiyet duygusudur ve bu dünyada insani çabanın en yüksek idealleri o dünyada gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Wundt miti tüm gerçek dinlerde vazgeçilmez bir gereklilik olarak görmektedir ve İsa'nın kayda geçmiş olan hayatıyla ilgili sadece cüzi bir kısmın mitsel olmadığını ve Buddha ile arasında paralellikler bulunduğunu savunmaktadır. Wundt'a göre Hıristiyanlık dahil olmak üzere felsefe dışında hiçbir dinde monoteizmin saf bir şekli bulunmamıştır. Hıristiyanlığın formlarındaki çeşitliliğe değinerek onu tek bir din olmaktan ziyade bütün dinlerin bir ansiklopedisi olarak tanımlamaktadır.

Wundt ayrıca medeniyetin ortaya koyduğu ürünlerin artan çeşitliliği ve insan kişiliğinin artarak farklılaştığı bir dünyada tek tip bir dinin var olamayacağını düşünmektedir.⁹⁶

Wundt'un teorisine göre tanrılar din öncesi demon ve kahramanların bütün özelliklerini kapsamaları ve duyularüstü, kaderi tayin etmeleri ve insanlara zor zamanlarında yardım etmeleriyle demon ve kahramanlara üstün gelmişlerdir.⁹⁷

⁹⁶ H. N. Gardiner, "Reviewed Work: Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte", *The Philosophical Review*, 1909, C. 18, Sy. 5, ss. 547-548.

⁹⁷ E. W. Mayer, "Zum Stand der Frage nach dem Wesen der Religion", *Theologische Rundschau*, 1910, C. 13, Sy. 2, s. 55.

Mitolojik düşünce ve davranışın başlıca etkeni duygulanımlardır (olaylara verilen ani tepkiler). Korku, ümit, arzu, sevgi ve nefret gibi duygular mitin en yaygın kaynakları arasında bulunmaktadır ve bunlar daima hayal gücüne bağlıdırlar.⁹⁸

Hastalık, ölüm ve kuraklık ilkel mitin ana kaynakları olarak görülmektedir. Ancak bu fenomenlerin neden ve nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir sorgulama bulunmamasıyla birlikte, ilkel insan ona endişe veren şeyden kurtulup arzulan başarıyı elde etme amacını gütmüştür. Böylece Wundt'a göre mitler heyecanlardan neşet etmektedir.⁹⁹

Mitolojik fantazinin canlandırıcı ve kişileştiren özelliği nereden kaynaklanmaktadır? Mitolojik fantazi spesifik bir olgu değildir ve fantaziyle eşit kabul edilmektedir. Mitolojik fantazinin tek ayırıcı özelliği objeye yansıtılanların objenin canlı kabul edilmesiyle sonuçlanacak derecede yükseltilmesidir. Mitolojik fantaziyle obje aynı zamanda hissedilen bir varlık olarak kabul edilmektedir.

Wundt'a göre insanlık tarihinin başlangıcında ilkel insan çağı bulunmaktadır. Bu dönemdeki insanı en asgari düzeyde düşünsel ürünler ortaya koyacak özellikte kabul etmektedir. İlkel insanın mitolojisi ise büyü ve cin inancından ibaret görülmektedir. Bu inancı ortaya çıkaran fenomenler ölüm ve hastalıktır. Bu devirde vücuda bağlı bulunan ruh anlayışı hakimdir ve korku duygusu büyü ve cin inancının ortaya çıkmasında etkin kabul edilmektedir. Doğa ve gök olayları ise ikincil etmenler olarak görülmektedir. İkinci evre olarak kabul edilen totemik çağda ise, totem ve totem hayvanı kabile ve kült için önem kazanmıştır. Totemizmin temeli ve aynı zamanda kendisinden sonra gelişen olgular olarak Wundt animizm, fetişizm ve manizmi kabul etmektedir. Ruh inancının farklı formları için kullanılan animizm kavramında totemik çağda bedene bağlı ruh, gölge ruh ve nefes ruhu gibi kavramlar arasındaki ayrım kesinlik kazanmıştır. Fetişizm ise doğaüstü bir güce sahip olduğu düşünülen nesne veya nesnelere tapınmadır. Manizm ise atalar kültü olarak da bilinmektedir. Totemik çağı ilkel çağdan ayıran bir diğer özellik ise kültlerdir. Kahramanlar ve tanrılar çağının en belirgin özelliği güçlü bireyin ön plana çıkmasıdır. Tanrılar ise daha yüce kahramanlar olarak görülmüştür. Kahraman diğer insanlardan daha üstün kabul edildiği gibi tanrı da kahramandan daha üstün bir kahraman olarak görülmektedir. Tanrı

⁹⁸ Heinrich Ostertag, "Grundsätzliches aus Wundts Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1914, C. 1, ss. 217-218.

⁹⁹ Heinrich Ostertag, agm., s. 218.

kahraman ve demonun özelliklerini kendisinde toplar ve böylece tam manasıyla din ortaya çıkar. Tanrı demondan ve kahramandan mekan, sonsuzluk ve kişilik bakımından farklıdır. Wundt'a göre monoteizm halk inancında asla varolmamış felsefi bir olgu iken, politeizm dini inancın orijinal bir ürünüdür. Humanitate doğru gelişim çağında genel insani ürünlerin özel bir formu olarak dünya dini (Hıristiyanlık ve Budizm) ortaya çıkmıştır. Kurucu şahıslar müstesna bir konum elde etmekte, tanrı suprapersonel, din ise tarihsel olmaktadır.¹⁰⁰

Wundt, bireyleri dinlerin kurucuları olarak kabul etmesinden ötürü bir tek insanın bir din kuramayacağını savunmaktadır. Halbuki tek bir bireyin yapamadığı bir eylemi birçok insanın gerçekleştirebileceğini kim garanti edebilir? Hıristiyanlık, Budizm ve İslam'ın kurucularının olduğunu ancak bunların muayyen topluluklar içerisinde gelişmiş önceki dini güdülerin devamı mahiyetinde olduğunu savunmaktadır ve böylece milletler psikolojisinden istifade edilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁰¹

Wundt'a göre dinin nasıl ortaya çıktığı meselesini, insan bilincinin gerekli bir bileşeni olup olmadığı ve baştan beri var olup olmadığı veya mitolojik düşünmeden mi ortaya çıktığı soruları sebebiyle önemli görmektedir.

İlkel insanda büyü ve demon anlayışlarının var olduğunu belirten Wundt, bunların nereden kaynaklandığı sorusuyla ilgili iki görüşün hakim olduğunu belirtmektedir. Birinci görüşe göre mitolojinin tamamı doğa ve gök mitolojisinden ibarettir ve buna göre insanda dini bir yön ve dine bir yatkınlık bulunmaktadır. İkinci görüşe göre ise ilkel insanın duyularüstü olana dair açıklamaları gelişmiş milletlerin açıklamalarına göre daha basittir ve böylece bu izahlar daha kamil kabul edilmektedir. Basit olan asıl olmakla birlikte daha yüce olarak da görülmektedir ve insani yanılmalardan arı kabul edilmektedir. Nitekim günümüzde de monoteizm en yüce din formu olarak görülmektedir.¹⁰²

¹⁰⁰ Heinrich Ostertag, agm., ss. 218-224.

¹⁰¹ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 4-5.

¹⁰² Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 75-78.

İlkel insanın mitolojisi büyü ve cin/demon inancından ibarettir ve buna yol açmış olan en önemli sebepler ölüm ve hastalıktır. Bir insanın ölmesiyle birlikte ilkel insanın verdiği ilk tepki ölen kişiyi kaldığı yerde bırakıp kaçmak ve öldüğü yerden uzak durmaktır.

Korku afektinin bir diğer sebebi ise ölümün bedene getirdiği ten renginin solması, devim ve nefesin durması gibi değişikliklerdir. İlkel insanın cesetten korkması ve ondan uzaklaşması ise ölümün kendisine de isabet etmesinden endişelenmesinden kaynaklanmaktadır. Wundt, ilkel insanın cesetten kaçmasının diğer bir sebebi olarak, cesede ölümü getiren şeyin ona da gelmesinden korkması olarak görmektedir. Ona göre ilkel insan ölüm fenomenini ancak hayatı ortaya çıkaran şeyin aniden insandan ayrılmasıyla izah edebilmektedir. Buna rağmen cesette aynı zamanda hayat veren güçlerin bulunmaya devam ettiğine dair bir anlayış ortaya çıkmıştır. Böylece ilk defa hem bedene bağlı hem de ondan ayrı bir mahiyette sahip olan bir şeyin varolması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Böylece hayat cesette gizli bir şekilde bulunmaya devam eden kimi zaman ise onun etrafında dolaşan bir varlığa dönüşmüştür. Böylece ölü görünmez bir şekilde insanı ele geçirebilen, öldürebilen ve onda hastalıklar ortaya çıkarabilen bir demona dönüşmektedir. Bu ilkel demon tasavvurunun yanında aynı zamanda bedene bağlı ruh anlayışı da bulunmaktadır ve bu ruh bir bütün olarak görülmektedir ve bedenden ayrıldığında ise demona dönüşebilmekte veya başka bir insana geçebilmektedir.

Demonik güçlerin meskeni haline gelen ceset bireylere etki etme gücüne sahiptir ve dolandırıcı büyücü doktorlar veya şamanlar demonlardan kaynaklanan hastalıkları ortadan kaldırma iddiasında bulunmuşlardır ve böylece yeni bir sosyal sınıf teşekkül etmiştir. Şamanlar günümüz hekim ve kısmen din adamı olarak kabul edilmektedir. Sadece büyülerden kurtarmak değil aynı zamanda büyü de yapabilmektedir. Demonlara hakim olmasıyla da onları bedenlerden çıkarabilir ama aynı şekilde tekrar bedenlere de dahil edebilmektedir. Böylece bu büyücü hekimler hem korkulur hem de zor zamanlarda yardımcı olarak görülmektedir. Wundt'a göre şaman başta bitkilerin insanda ortaya çıkardığı etkileri araştırıp zehri keşfederek ilkel insanın karşısında otoriteye sahip olmuştur. Buradan hareketle ilkel düzeyde ölüm ve hastalık büyü ve demon inancının ana kaynakları olarak görülmektedir.¹⁰³

¹⁰³ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 81-85.

Ataları da aynı şekilde bir okun etrafında dans etmesi sebebiyle aynı davranışta bulunan insan güneşin doğması ve batması gibi gündelik hayatın sürekli tekrarlanan olguları karşısında bir açıklama bulma ihtiyacı duymamıştır. Bu düzenlilik olgunun varlığı için yeterli bir açıklama olarak kabul edilmektedir ve ilkel insanda öncelikle korku ve ürperti uyandıran ölüm ve hastalık gibi olgular büyü ve demon inancının nesnesi haline gelmektedir. Böylece cesette ona bağlı bulunmaya devam eden ve tehlikeli bir demona dönüşebilen ruh anlayışı korku afektinin bir ürünü olarak kabul edilmektedir.

Wundt'a göre ilkel insan söz konusu olduğunda onun bir nedensellik anlayışının olmadığını ve bir nedensellikten söz etmek gerekirse ona sadece bir büyü nedenselliğinin hakim olduğunu söylemek mümkün görülmektedir. Mantıksal nedensellik ne kadar düzenliyse ilkel insandaki o kadar düzensizdir. Büyü nedenselliği günümüz doğa kanunlarındaki nedensellik için bir ön aşama olarak değerlendirilmektedir. Bu nedensellik ise sıradışı, heyecan verici ve korkutucu olanın değil günlük hayatın düzenli olgularına dikkat kesilince ortaya çıkmıştır. Buna Wundt, Galilei'nin düşen bir cisim sonucu ortaya koymuş olduğu düşüncüleri örnek vermektedir.¹⁰⁴

Totemik çağ ifadesinde geçen totem kavramı bir grup ismini ifade etmektedir. Kabile klanlara bölünmektedir ve her klan bir veya daha fazla totemi kapsamaktadır. Totemler genelde hayvan isimleriyle adlandırılmaktadır ve böylece kartal, kurt, geyik totemi gibi totemler bulunmaktadır ve bunlar kabilenin belirli klanlarını temsil etmektedirler. Totem hayvanının klanın atası olarak kabul edilmektedir. Böylece totem hem bir grup ismi hem de köken ismidir ve bu itibarla mitolojik bir anlam taşımaktadır. Adı geçen kavram devrin kültürüne her açıdan tesir etmiş olduğundan dolayı Wundt bu çağa totemik adını vermiştir.¹⁰⁵

Totemist kabile düzeninin en önemli sosyal yönü kabul edilen normların en önemlisi olarak görülen dış evlilik ilk defa totemik çağda ortaya çıkmıştır. En ilkel evrede her kabile üyesi kendi kardeşleri dahil herhangi bir kadınla evlenebilirdi ve bu tür iç evlilikler endogami olarak adlandırılmaktaydı. Totemik kabile düzenine hakim olan ve endogaminin zıddı olan egzogamide ise iç evlilik yasak kabul edilmektedir ve böylece belirli bir gruba üye olan kişi sadece başka bir

¹⁰⁴ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 92-93.

¹⁰⁵ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 116-117.

gruba mensup birisiyle evlenebilmektedir. Bu durumdan evlilikle ilişkili olan doğum ve ölüm gibi fenomenler de etkilenmektedir. Totem hayvanının kazandığı büyümlü anlamla birlikte onun himayesi altına giren gruplar ortaya çıkmıştır.

Kabilede bulunan gruplara ait totemler olduğu gibi bireysel totemler ve cinsiyetlere özel totemler de bulunabilmektedir. Wundt bireysel lider şahsiyetlerin etkisinin artmasını totemik çağın en önemli olgularından biri olarak kabul etmektedir. Kabile düzeniyle birlikte birkaç bireyin kabileyi yönetmesi anlayışı ortaya çıkmıştır ve böylece totemizmin ortaya çıkarmış olduğu kabile reisliği müessesesi kurulmuştur. Ancak kabile düzenine geçilmesiyle bu yönetim şekli mümkün olabilmiştir ve bu düzen ise bundan doğmuş olan siyasi düzenle birlikte ortaya çıkan devletle ortadan kaldırılmıştır.

Kabile üyeleri arasındaki bağların kuvvetlenmesiyle birlikte kabilelerin arasında mücadele ortaya çıkmıştır. Buna karşın ilkel insanın diğer halklar tarafından rahatsız edilmediği sürece barışın hakim olduğunu ileri süren Wundt sadece tikel anlamda insanların birbirine silah yönelttiğini savunmaktadır. Totemik çağla birlikte birey klanına sıkıca bağlı bulunmaktadır ve birbirleriyle akraba ilişkileri bulunan gruplar ortak hareket etme kabiliyetine sahiptirler. Ancak genelde toprak ve av bölgeleri sebebiyle çatışmalar ortaya çıkmıştır ve yabancıların da gelmesiyle yerliler bölgelerinden uzaklaştırılmıştır. Böylece savaş fenomeni ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte kabilenin mal varlığı ve klanın bundaki payı kesinlik kazanmış ve bireysel mülkiyet anlayışı ortaya çıkmıştır. İlkel dönemde ticaret gizli bir takas ticareti olarak kısıtlı haldeyken, bu dönemde kabileler arası ticaret açık bir şekilde yapılmıştır ve böylece kültürel anlamda büyük değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. İş aletleri, silahlar, kıyafet ve ziynet eşyaları birbirini tamamlamaya başlamıştır ve bu aşamadan sonra toprak işlenmeye başlanmıştır. Diğer taraftan ise damızlık hayvanların bakımı, çobanlık ve göçebe ekonomisi gelişmiştir. Burada damızlık hayvanların yetiştirilmesiyle totemizm arasındaki bağa işaret eden Wundt, başta kutsal olarak kabul edilen hayvan insan üzerindeki hakimiyetini yitirip yük ve iş hayvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan itibaren Wundt, totemik çağın sona erip kahramanlar ve tanrılar çağı olarak adlandırdığı dönemin başladığını savunmaktadır.

Wundt böylece totem kavramının sosyal düzenin ve toplumun öğelerine nasıl nüfuz ettiğini ve geliştikten sonra nasıl kendini ortadan kaldırdığını göstermektedir. Bu dönemde totemin her alanda etkisini göstermesi ise Wundt'ü bu döneme totemik çağ adını vermeye

yöneltmiştir. Ancak ona göre bu evreyi sonlanmış, ve keskin sınırlarla çizilebilecek bir olgu olarak görmek doğru değildir. Wundt ayrıca doğanın sunduğu araçlarla ve kendi bedeninin uzuvlarıyla sınırlı kalan insanı ilkel olarak tanımlamaktadır. Totemik çağın başından itibaren insanın savaşması, göç etmesi, ticaret yapması onu ilkelikten ayıran önemli özellikler olarak görülmektedir. Buna rağmen kesin sınırlar çizmenin sağlıklı olmayacağını savunan Wundt, totemik çağdaki kabile reisinin bir sonraki aşamada kral ile eşdeğer kabul edildiğini ifade etmektedir. Totem hayvanları ise daha sonra yük ve binek hayvanları olmuştur. Bu sebeple Wundt, totemik çağla ilgili olarak sadece bir kültürden değil birçok kültür ve kültür tabakalarından söz etmek gerektiğini ve bunların totemik çağın ana özelliklerini ortaya koyduğunu savunmaktadır.¹⁰⁶

Wundt totemist kültürün dünyanın her tarafında yüksek ihtimalle ilkel insan ile kahramanlar ve tanrılar çağı arasında bir ön aşama olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷

Kabilenin içinde veya dışında bulunan bireylerden oluşan bir grup, bir hayvan veya nadir de olsa bir bitki ismini totem ismi olarak kullanmıştır. Tek bir bireyin de şahsi bir totemi olabilmektedir. Aynı zamanda bir insanın doğmasının totem atasının tohumuyla ortaya çıktığının ve babasının sadece kısmen dahil olduğu veya hiç bir dahlinin olmadığı ve çocuğun anne ve totem atasının bir ürünü olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında nadir görülse de cinsiyet totemleri bulunabilmektedir. Belirli bir kabile veya klanın erkek ve kadınları ayrı totemlere ayrı totemlere tabi olabilmektedir.

Hayvan totemini birincil ve en yaygın totem olarak kabul eden Wundt, çoğu millette başka bir totem çeşidinin bulunmadığını söylemektedir. Buna karşın birçok toplulukta ise bitki totemi gelişip baskın gelmiştir. Hayvan ve bitki toteminin yanında bir üçüncü totem çeşidi ise özellikle Avustralya'da görülen olağanüstü olan ve büyü gücüne sahip insan totemidir.

Bu totem formlarının dışında totem veya totemvari olan nesnelere de bulunmaktadır ve Wundt bunları cansız totemler olarak adlandırmaktadır. Bu cansız totemler atalardan miras

¹⁰⁶ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 118-122.

¹⁰⁷ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 136-139.

kalmış olan nesnelere ve efsaneye göre atalara emanet edilmiş olan tahtalar ve taşlardan oluşmaktadır.

Wundt bireysel olanın genelden ortaya çıktığını ilke olarak benimsemesiyle birlikte bireysel totemin kabile toteminden neşet etmiş olduğunu ve kırsalda yaşayan Katoliklerin bireysel koruyucu azizlerinin bulunduğunu söylemektedir. Wundt bu düşüncelerinin varsayımlardan ibaret olduğunu ve bireysel totemlerin genel olanlardan nasıl ortaya çıktığının ispat edilemeyeceğini ancak genelden bireyselle olan gelişim düşüncesini destekleyen bulguların olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁸

Totem fikirlerinin nasıl ortaya çıktığı hakkında bir dizi hipotezin bulunduğunu hatırlatan Wundt, Herbert Spencer'in totemizmin hayvan isimlerinde neşet etmiş olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Ayrıca Andrew Lang'ın ise ismin asıl olduğunu ve hayvan veya bitkinin ismin yerine geçtiği fikrine de karşı gelmektedir.

Wundt'a göre totem bir atanın ruhu veya bir hayvanda vücut bulmuş bir koruyucu varlıktır ve asıl olan totem her daim bir hayvan olmuştur. Hayvan genelde insan öldükten sonra ruhun taşıyıcısı olarak kabul edilirken, hayvanlar arasında uçan, hızlı hareketleriyle bilinen kartal, karga ve yılan gibi hayvanlar ruh hayvanları olarak kabul edilegelmiştir.

İlkel insanda vücuda bağlı bir ruh (Körperseele) anlayışının bulunmasıyla, ilkel insan birisi öldüğünde korkarak kaçmıştır çünkü ruh bedeninin dışında da etki etmeye devam edebilmektedir. Kabileler arasında savaşların görülmesiyle insan hayat ile ölüm arasındaki farkı en belirgin haliyle deneyimlemiş, kanın akıp bedenden çıkmasıyla ruhun da çıkması sonucu kan ruhun taşıyıcısı olarak görülmeye başlanmıştır. Ruh taşıyan hayvanların arasına yenileri de katılabilmekte ve özellikle av hayvanları bunlara dahil olmaktadır.¹⁰⁹

Wundt tabuyu kutsiyeti veya zararlılığı sebebiyle sakınılması veya dokunulması yasak olan şey olarak tanımlamaktadır. Böylece bu tanım kutsiyet ve iğrençlik gibi iki zıt kutbu içinde barındırmaktadır ve korku kavramında birleşmektedir. Böylece iğrenme ve derin saygı aynı kaynaktan yani çekinme (Scheu) neşet etmektedir. Buna bağlı olarak çekinme aşılaman tabunun

¹⁰⁸ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 173-179.

¹⁰⁹ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 185-191.

ilk objesi totem hayvanıdır. Bu yasak, totem hayvanını yemekten veya öldürmekten alıkoyan çekinme duygusundan hasıl olmuştur. Totemizmin hakim olduğu toplumlarda tabuya konu olan tek objenin totem hayvanı olmuştur.

Wundt, Meksika ve Avustralya arasında Büyük Okyanus'ta yer alan ve birçok adanın içinde bulunduğu Polinezya'da tabu olan hayvanların geri plana çekilip onların yerine bizzat insanın tabu olduğu ancak bunun her insan için geçerli olmadığını, sadece din adamı, kabile reisi gibi kişilerin bu sınıfa dahil olduğunu ifade etmektedir. Böylece toplum içerisinde sosyal sınıflar oluşmaya başlamıştır ve yüksek sınıftakiler aşağı sınıftakiler için tabu olmuştur. Bu da daha sonra tabu olan kişilerin mal varlığında bulunan eşyalara kadar uzanmıştır ve bu dokunulmazlık dini bir emir olarak kabul edilmiştir. Kimi durumda bu yasağın çiğnenmesi idamla sonuçlanmıştır. Özellikle kabile reisi ve mülkiyetinin tabu olmasıyla kimse onun yanına yaklaşamaz, adını telaffuz edemezdi. Örneğin; Hawaii'nin reisi yiyecekleri kendi eliyle alıp ağzına götüremezdi zira onun dokunduğu her şey kabilesi için tabu olmaktaydı. Bu sebeple onun karnını doyuran hizmetçileri bulunmaktaydı.

Tabu bireyden mekanlara, evlere ve topraklara yayılarak, yüksek sınıftaki insanlar sadece taşınabilir mallarını değil taşınmaz olanları da tabu ilan etmişlerdir. Tabunun nesnesi olarak özellikle tapınaklar, din adamları ve hayvanlar en uzun süre varlığını korumuşlardır. Hayvanlar başta kutsal kabul edilmeleri sebebiyle yenmezken daha sonra temiz olmadıkları sebebiyle kendilerinden uzak durulmuştur.¹¹⁰

Bazı hayvanların etinin tabu olması uzun süre varlığını korumuştur. Totemik dönemde asıl tabu kutsal olan hayvanın eti iken Yahudiler için tabu olan yiyecekler temiz olmamaları sebebiyle yasaklanmıştır. Avustralyalılar ise totem hayvanının intikam almasından korkarak onu yemekten imtina etmektedir. Etinden istifade edilebilir hayvanların başında ise koyun, keçi, ve inek gelmektedir.

Tabunun kutsaldan kirliye dönüşmesiyle birlikte tiksinti uyandırmasıyla temiz ve kirli anlayışları ortaya çıkmıştır ve temizlik ritüelleri neşet etmiştir. Burada ise asıl amaç temizlenmek değil belirli bir hayvana dokunmak veya yemekten dolayı gelebilecek olumsuz tesirleri defetmektir. Wundt, tabunun çiğnenmesiyle ortaya çıkacak olumsuz tesirleri defetmek için

¹¹⁰ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 192-195.

dünyanın her tarafında su, ateş ve büyüsel aktarım (magische Übertragung) olmak üzere üç yöntemin bulunduğunu belirtmektedir.

Görünür kirlere arındıran su, insanın ruhsal kirlere arınmasını sağlayan en yaygın sihirli iksir olarak kabul edilmektedir. Ateş ise genelde sudan daha etkili ve önce gelmektedir, kirlere arındırmaktadır, cinlerin etkisini ortadan kaldırmaktadır ve gelecek bir zararı da defetmektedir. Diğer bir temizlenme formu ise büyüün bir insandan bir nesne veya canlıya aktarılması şeklinde gerçekleşmektedir. Modern batıl inançlar arasında da mevcut olan bu fenomende örneğin bir kumaş parçası veya ip bir ağaca bağlanarak hastalık da ağaca aktarılmaktadır.

Wundt, Amerika’da büyük ateşler yakılıp etrafında danslar sergilendiğinden, Avustralya’da ise ergenlik çağındaki gençlerin erkeklerin arasına dahil olmasını kutlamak üzere düzenlenen eğlencede yakılan bir ateşin üzerinden atlamalarından ve böylece gelecekte hayatlarında yaşayacakları zorluklara karşı dirençli kıldıklarından ve günümüze dek kutlanagelmiş Vaftizci Yahya Bayram Gününün arefesinde kutlanan Aziz John Bayramı’nda yakılan ve üzerinden genç erkek ve kızların ateşin üzerinden atladığı esnada tutulan dileklerin gerçekleşeceğine inanıldığından bahsetmektedir.

Wundt’a göre totem, tabu, arınma ve karşıbüyü yakın ilişki içerisindedirler ancak buna rağmen bağımsız bir şekilde gelişebilmektedirler. Ona göre totemizmin temelini oluşturan animizm, fetişizm ve manizmdir. Animizm farklı ruh inançlarını, fetişizm cansız objelerin gücüne olan inancı, manizm ise ataların kutsanmasını içermektedir. Manizm totemizmin atalar kültürüne geçişini sağlamıştır ve o da kahramanlar kültürüne geçmiş, kahramanlar kültürü ise tanrılar kültürüne yol açmıştır.¹¹¹

Ruh inancı bütün mitoloji ve dinler için vazgeçilmez bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple bazı mitolog ve din psikologlarının ruh inançlarından demon, atalar ve tanrılar kültürlerinin ortaya çıktığını söyleyerek mitoloji ve dini animizme irca etmelerini anlaşılır kabul eden Wundt, ruh inancının mitolojik ve dini düşüncenin önemli bir faktörü olmasına rağmen onu bir dizi etmeden sadece biri olarak kabul etmektedir. Bedene bağlı ruh (beden ruhu) ve bedenden bağımsız olarak varlığını sürdürebilen ve önce hayvan daha sonra bitki ve hareketsiz

¹¹¹ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 197-203.

nesnelere geçen ruh olarak yapılan ayrımı Wundt, ruh inancının gelişimi için son derece önemli kabul etmektedir. Ruh psişe, nefes/soluk ruhu (Hauchseele) veya gölge ruhu (Schattensee) olarak adlandırılmaktadır.¹¹²

Totemik çağın klanlarında büyümlü taşlar, sihirli tahtalar, geçmişte yaşamış sihirli varlıklardan geriye kalmış güçlü nesnelere saygı görüp muhafaza edilmiştir. Bu fetişlere ataların sihir gücünün geçmiş olduğuna ve bu nesnelere insanın ihtiyaç duyduğu bitki ve hayvanların çoğaltılabilir, zararların defedilebilir ve hastalıkların ortadan kaldırılabilir olduğuna inanılmaktadır.¹¹³

Wundt'a göre totemik çağdaki fetiş, gelecek putların bir habercisidir. Tanrının putta hazır ve etkin kabul edilmesiyle puttan tanrıdan olduğu gibi yardım dilenmektedir ve Wundt'a göre tanrıyı temsil eden bir nesne olmadan tapınma asla varolmamıştır. Puta sanat vasıtasıyla tanrının özellikleri katılıp bir şahsiyet verilirken fetiş bu özelliklere sahip değildir. Tanrı nasıl şahsi özelliklerini dini mitin gelişimiyle kazandıysa, sanat da put için uygun bir ifade bulmaya için çalışmıştır. Ancak bu gelişim başında fetiş bulunmaktadır. Tanrının henüz bir demonik güç ve belirsiz özelliklere sahip bir güç olduğu dönemde put da fetiş gibi belirsiz bir karaktere sahip olmuştur. Böylece putlar ve fetişler arasında dış görünüm itibarıyla bir fark bulunmamaktadır.¹¹⁴

Wundt, kahramanlar ve tanrılar çağı olarak adlandırdığı dönemi ele alırken destan kahramanlarına ek olarak tinsel bağlamdaki kahramanları yani şehir, devlet ve din kurucularını da dahil etmektedir.

Bu dönemin ortaya çıkardığı tanrılar da bu kahraman şahsiyetlere benzer niteliklere sahip olmakla beraber daha üstün yapıda insanlar olarak kabul edilmektedir ve insandaki özelliklerin aynalarına daha yüksek boyutta sahiptirler. Kahramanın olağan insanın dışında üstün bir insan olması gibi, tanrı da olağanüstü ve yüceltilmiş bir kahramandır ve böylece insan nasıl kahramandan önce var olmuş ise kahramanın da tanrıdan önce var olmuş olması gerekmektedir. Geleneksel mitolojideki yerleşik anlayışa göre kahraman tasavvuru tanrı tasavvurundan sonra

¹¹² Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 203-215.

¹¹³ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 218-219.

¹¹⁴ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 221-228.

gelmekte ancak Wundt bunun tam zıddını savunmaktadır. Wundt, insanın önce bir ideal tanrı tasavvuru geliştirdikten sonra ideal kahraman üretmiş olması fikrini mantığa aykırı bulmakta ve bu iddiayı reddetmektedir. Buna rağmen nadir de olsa tanrıların kahramanlara dönüşmüş olmasını bir istisna olarak görmektedir. Tanrıyı kahramandan üstün kılan özellikler nicel değil nitel yöne sahiptirler. Örneğin; insani beceriler tanrılarda en üst seviyede bulunmaktadır ve bunun başında doğa olaylarına ve insan hayatına müdahale gibi güçleri bulunmasıyla kahramana ve insana üstün gelmektedir. Kahraman demonlardan elde ettiği sihirli nesnelere kullanarak bazı harikulade olaylar ortaya koymaktadır. Böylece Wundt antropomorfik tanrıyı kahraman ve demonun kaynaşmasının bir sonucu olarak görmektedir.

Kötü ruh veya cin olarak tabir edebileceğimiz demon tasavvuru, kültürel şartlar sebebiyle farklılık göstermiş olmasına rağmen demon bir umut, bir korku veren sihirli bir varlık olma özelliğini korumuştur ve kahraman ortaya çıktıktan sonra da var olmaya devam etmiştir. Demon ruh, hayvan ve ata olarak sürekli değişim geçirmişken kahramanda vücut bulmasıyla ilk defa ete kemiğe bürünmüştür ve kahramanın özelliklerini artırarak insanüstü bir ideal haline gelmiştir. Tanrı tasavvurlarının şekil bulmasıyla dini gelişim için yeni bir dönem başlamıştır. Saf demon inancının formlarını dinin ön aşamaları olarak gören Wundt, kahramanlar ve tanrılar çağını dinin temeli olarak görürken, bu dönemi geçmiş dönemlerdeki gelişimin bir sentezi olarak kabul etmektedir. Ancak milletlerin bilincinde kahraman olgusunun yerleşmesini tanrıların ortaya çıkmasını sağlayan en önemli etmen olarak zikretmektedir. Bu sebepten ötürü kahramanlar ve tanrılar çağı olarak adlandırdığı dönemi kahramanlar çağı olarak da anmaktadır.

Wundt'a göre devletin kurulmasıyla kahraman ve tanrı ortaya çıkmıştır çünkü onları devletin kurulmasına bağlı görmektedir.¹¹⁵

Genelde tarihçilerin özelde ise dinler tarihçilerinin çoğunluğu için tanrı inancında bozulma, yok olma gibi şeyler ortaya çıkmış olsa dahi tanrı inancı aslidir, baştan beri varolagelmıştır ve başka herhangi bir kaynaktan ortaya çıkmamıştır. Bu görüşün etnoloji bilimi tarafından reddedildiğini belirten Wundt, daha sonra gelecek olan tanrılar için ön aşama olan duyularüstü varlıkların olmadığı milletlerin bulunmadığını ancak tanrısız milletlerin bulunduğu bahsetmektedir.

¹¹⁵ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 279-284.

Wundt, dejenerasyon ve gelişim adında tanrıların ortaya çıkışıyla ilgili iki zıt teorinin bulunduğunu söylemektedir. Dejenerasyon teorisine göre ilk başta bir tanrı fikri vardır ancak bu daha sonra dejenere olarak totemizm, fetişizm ve atalar kültü gibi olgulara dönüşmüştür. Gelişim teorisine göre demonlar, fetişler ve atalar kültü tanrılardan önce olmuştur.

Dejenerasyon teorilerinin ise ikiye ayrıldığını ve ilkinde başlangıçta bir monoteizmin olduğunu ve doğuştan bir tanrı fikrinin varlığını savunmaktadır. Wundt ise bu iddianın bilimsel bir hipotez olmaktan uzak olduğunu söyleyerek bu görüşü reddetmektedir. İkinci görüşe göre ise başta bir monoteizm değil politeizm hakimdir ancak bu görüş de insanda başından beri bir tanrı fikrinin bulunması sebebiyle Wundt tarafından reddedilmektedir. Ona göre felsefe dışında hiçbir zaman mutlak bir monoteizm var olmamıştır.

Wundt'a göre tanrılar onları yaratan milletlerin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Ona göre tanrı üç özellikte demon ve ideal insan olan kahramandan ayrılmaktadır. Tanrı insanların yaşadığı dünyadan farklı bir dünyada yaşamaktadır ve Wundt, bu anlayışa bağlı olarak ahiret tasavvurunun şekil aldığını savunmaktadır. Bu yaşadığı farklı yerler arasında yüksek dağlar, yerle gök arasında bulunan bulutlar ve uzak adalar da bulunmaktadır. Tanrıların ikinci özelliği ise dünyadaki ölüm ve hastalık gibi olumsuzluklardan uzak kusursuz bir hayat sürmeleridir. Üçüncü özellik ise tanrının muayyen bir karaktere sahip olması ve müstakil bir iradesinin bulunmasıdır ve Wundt'a göre tanrı hem insani hem de insanüstü özellikler taşımaktadır.

Böylece tanrının bir kişiliği olması onu demondan, bulunduğu mekan, hayat, ölüm ve hastalık bakımından ise kahramandan ayırtmaktadır. Wundt demonun tanrılardan önce geldiğini ve onun ruhun cesetten çıkmasıyla birlikte nehir yakınlarında, dağlarda, ıssız mağaralarda veya yerin altında zarar veya fayda veren ancak herhangi bir vücuda bürünmeden korku ve ümit duygularının ve insanın doğadan edindiği izlenimlerin bir ürünü olduğunu savunmaktadır.

Kahramanı demonun tam karşısı olarak konumlandıran Wundt, onun diğer insanlar gibi tutkulara sahip olduğunu, hastalanıp öldüğünü ancak diğer insanlardan daha üst düzeyde olduğunu belirtmektedir. Kahramanın hayatı ve ölümü uzun diyarlar ve zamanların ötesine dek etki edebilmektedir ve şahsiyetinin olması onu demondan ayırmaktadır. Wundt tanrıların insan örnek alınarak değil insanın ideal hali olan kahramandan ortaya çıkarıldığını savunmaktadır.

Kahraman sayesinde demonun baştan beri sahip olmadığı kişilik tanrıda bulunmaktadır ve kendisinde birbirine zıt güdüler barındırabilmektedir ve bu da politeizmi açıklamaktadır. Wundt bunun tanrı fikrinin gelişimi için gerekli bir aşama olarak görmektedir. Doğa olaylarının ve özellikle ruhsal ihtiyaçların çokluğu Wundt'a göre birçok farklı tanrıyı ortaya çıkarmaktadır. Ona göre birçok kahramanın bulunmuş olması birçok da tanrının bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Bunun sebebi ise kahramanı yüceltilmiş bir insan, tanrıyı da yüceltilmiş bir kahraman olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Kahraman ve demonun birleşmesiyle Wundt, en büyük ve son mitolojik yaratımı olarak tanımladığı tanrılar ve buna bağlı olarak dinin ortaya çıktığını söylemektedir.

Buna göre tanrıların bir demonik bir de heroik yönleri bulunmaktadır. Demonik yönü mitolojik düşüncenin başından beri mevcutken diğeri kahramanın ortaya çıkmasıyla etkin hale gelmiştir. Bu yönler bir anda değil bir süreç sonucu ortaya çıkmış olgulardır. Wundt'a göre ilk tanrılarda demonik yön daha baskınken, kişisel yön daha az gelişmişti çünkü demonlar kahramanlardan önce bulunmuştur. Daha sonra kahramansı yön ön plana çıkmıştır ve sihirli gücü arkaplanaya çekilmiştir.¹¹⁶

Wundt ibadet şekillerinden saydığı dua, kurban ve kutsamayı insanın kendi amaç ve arzularına ulaşmak için tanrıyı ikna etmek üzere kullandığı araçlar olarak görmektedir.

Tapınmanın en ilkel hali olarak gördüğü büyüü, sihir ve dua arasında konumlandırır Wundt'a göre duanın özü, dua edenin kendisini tamamen tanrının iradesine teslim etmesidir. Dua, arzu duası ve şükran duası olarak ikiye ayrılırken, arzu duası bir dileğin gerçekleşmesi için, şükran duası ise gelecek dileklerin kabul edilmesi için bir araç olarak görülmektedir. Kurban ise tanrıyı kurbanı sunan birey veya topluluktan hoşnut kılmasını sağlayacak bir hediye olarak kabul edilmektedir. Ayrıca tanrıya karşı işlenmiş bir suçun kefareti, bir diyet ve bağışlanma sağlayacak bir vesile sayılmaktadır. Üçüncü ve en yüksek ibadet şekli olarak kabul ettiği kutsama törenlerinin dualar ve kurbanlarla birlikte icra edilmektedir. Bu törenlerde tanrının bireye, bireyin

¹¹⁶ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 348-371.

de tanrıya bağıştta bulunması söz konusudur. Kutsama töreninde sihir dışarıya değil bizzat insanın kendisine yöneliktir.¹¹⁷

Wundt zamansal olarak dinin, fantaziden ileri geldiğini savunmakta ve böylece mit ve dini genel bir fantazi psikolojisinin ana unsurları olarak kabul etmektedir. Ona göre millet fantazisi mitte reel yaşantıları ilişkilendirir, dinde ise insan varlığının sebep ve amacını bulmaktadır.¹¹⁸

Wundt fantaziden mit oluşumuna geçişin mitolojik fantazi sayesinde gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu fantazide duygu, heyecan ve davranışların objeye yansıtılmasıyla, nesne canlı kabul edilmektedir. Mitin nesnelere canlandırması fantazinin doğasından kaynaklanmaktadır.¹¹⁹

İnsanın arzu ve isteklerinin tam anlamda karşılandığı ideal bir varlığa atıfta bulunan bütün fikir ve duyguları dini kabul eden Wundt, bu anlayışın tecrübeye dayalı olarak ortaya çıkamayacağını ve böylece duyguların ve fantazinin etkisiyle ortaya çıktığını savunmaktadır. Wundt'a göre yaptığı tanımın esnekliği insanın değişip dönüşmesiyle değişen insani ideallerle doğru orantılıdır. Wundt, Feuerbach'ın tanrıları insanların gerçekleştirmiş istekleri olarak tanımlamasına katılmaktadır ve bunu dini fikirlerin psikolojik kaynaklarından biri olarak görmektedir.¹²⁰

Mit oluşumunun psikolojik kaynağı insanın kendi bilincini somutlaştırdığı kişileştiren bir fantazidir. Böylece herhangi bir devim algılandığında ilkel insan hareket eden nesnenin kendisinden veya dışarıdan kaynaklanan bir irade sonucu gerçekleştiğini düşünmektedir. Bu düşünceyi ise hareketli cisimlerden dikkati çeken ve onda korku veya ümit uyandıran hareketsiz cisimlere de aktarmaktadır.¹²¹

¹¹⁷ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 422-443.

¹¹⁸ Ignaz Wild, "Wundt's Religionspsychologie", *Der Katholik Zeitschrift für Katholische Wissenschaft und kirchliches Leben*, 1911, C. 91, s. 174.

¹¹⁹ Ignaz Wild, agm., ss. 174-175.

¹²⁰ Wilhelm Wundt, *Ethik Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des Sittlichen Lebens*, Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart, 1892, ss. 45-50.

¹²¹ Wilhelm Wundt, *Ethik Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des Sittlichen Lebens*, Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart, 1892, ss. 58-64.

Canlandırıcı fantazi, bireyin karşısındaki objeye kendini (selbst/self) yansıtması sonucu onunla özdeşlik hissetmesi ve onu canlı kabul etmesi anlamına gelmektedir. Canlandırıcı fantazi çocukta olduğu gibi yetişkin bireyde de bulunmaktadır.¹²²

Genetik, yani gelişimsel bir din psikolojisi ortaya koymaya çalışan Wundt, bu amaç doğrultusunda dini ulaşılabilir en uzak başlangıcından itibaren araştırmıştır. Bu sebepten ötürü etnoloji, genel tarih ve dinler tarihinden yararlanmayı zorunlu görmüştür. Bu anlayışa sahip olması onun ilk insanla birlikte var olan bir dini kabul etmediğini göstermektedir. Genetik yaklaşımı benimsemesiyle dinin gelişim serüvenini birbirini takip eden aşamalar olarak ele almakta ve onu ilkel insanla başlatmaktadır. Birinci aşamada ilkel insanın düşüncesinde karşılaştığı harikulade doğa fenomenleri, ölüm ve hastalık sonucu bir büyü mitolojisi oluşmaktadır. *Totemik Çağ* olarak adlandırdığı ikinci aşamada totem hayvanları önem kazanmıştır. Bir sonraki aşamayı *Kahramanlar ve Tanrılar Çağı* olarak isimlendirmiştir. Wundt, kahramanı yüceltilmiş insan, tanrıyı ise yüceltilmiş kahraman olarak kabul etmektedir.

Özetleyecek olursak, Wundt'a göre din adını verdiğimiz olgu ölüm ve hastalık korkusu sonucu binlerce yıllık insan birikimi ve tecrübesi sonucu oluşmuştur. Böylece ona göre dinin aşkın bir boyutu bulunmamaktadır. Wundt'un anlayışına göre geçmişten günümüze dindar bireylerin ilke edinip hayatlarını ona göre şekillendirdikleri dinler, bir heyecan sonucu ortaya çıkmıştır. Bu düşüncesini yeryüzünde bulunmuş ve günümüzde var olan bütün dinlere genellemesi tetkike muhtaç bir iddiadır.

2.2. Dinin Geleceği

İnsancılık kavramı insani zaafı bir yandan da empati gibi insani erdemleri kapsamaktadır. Wundt, Johann Gottfried Herder'in (1744-1803) *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler* adlı eserinde insanlık tarihininin tamamını hümaniteryanizme gelişim olarak betimlemesini ve insanın doğasında hümaniteryanizme gelişecek potansiyel bulunduğu fikrini eleştirmektedir. Çünkü Wundt'a göre ilkel insan ve totemik çağın insanı hümaniteryanizme dair bir iz taşımamaktadır ve hümaniteryanizm belirtileri taşıyan ilk nüveler kahramanlar çağında görülmektedir ancak dışarıya kapalı devlet yapıları ve yabancı insanların küçük görülmesi,

¹²² Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, Erster Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 62-63.

savaşta düşmana karşı geliştirilen tutumlar ve kölelik gibi olgular hümaniteryanizm kavramıyla bağdaşmamaktadır.

Hümaniteryanizm kavramı bir yandan bütün insanlığı veya bütün insanlığı temsil edecek bir kısmı kapsamaktadır. Diğer yandan ise insanı hayvandan ayıran bütün etik değerlerin ve bu değerlerin insanlararası ve milletlerarası etkileşimde kullanılması anlamına gelmektedir. Böylece humanitat kavramı hem insanlığı (Menschheit) hem de insaniyeti (Menschlichkeit) kapsamaktadır ancak insaniyetin olumsuz yönleri gözardı edilmektedir. Bu kavram topluma uyarlandığı takdirde insanın değerinin genel geçer bir norm olması idealine dönüşmektedir. Bu ideali gerçekleştirmekte olan bir ideal görmesinden dolayı her ideal gibi bunun da tam anlamıyla gerçekleşmeyeğini belirtmektedir. Kabilenin devlete dönüşmesi, milletlerarası etkileşim, dil ve dinin tikel topluluklardan geniş alanlara yayılması gibi fenomenler hümaniteryanizm fikrinin gelişmesi yolunda aşamalar olarak kabul edilmektedir. Wundt'a göre önce gelen bir olgu bilinçsiz bir şekilde her zaman daha sonra gelecek olanı hazırlamaktadır. İlkel kabile düzenindeki klan her nasıl gelecekte gelişecek olan devlet fikrinden habersiz ise, hümaniteryanizm fikri de aynı şekilde geçmiş zamanlarda gizli bir tohum olarak bulunmuştur.

Hümaniteryanizmin oluşabilmesinin ilk aşaması imparatorlukların teşekkül etmesidir. Wundt imparatorlukla, komşu devletleri kendine dahil eden bir devleti kastetmektedir. Ona göre imparatorluk fikri bütün insanlığı kapsama arzusuyla ortaya çıkmaktadır ve bu arzuda bütün insanlığı kapsayan birlik fikri yatmaktadır. İmparatorluk kendi kanun ve idaresinin yanında dil, adet ve dini itikatlarının da yayılmasını amaçlamaktadır. Böylece imparatorluk ilk defa bir dünya kültürünün zeminini hazırlamaktadır. İnsani ürünlerin sonunda ise dünya dini bulunmaktadır. Öncesinde sadece milli dinler bilinirken bu aşamadan sonra genel human dinler olma iddiasında bulunan Hıristiyanlık ve Budizm gibi dinler ortaya çıkmaktadır. Dünya kültüründen ve dünya dinlerinden nihayet bir insani genel bilincinin (humanes Gesamtbewusstsein) üçüncü önemli bileşeni olan dünya tarihi doğmuştur. Dünya tarihi kavramıyla Wundt siyasi ve kültürel gelişimin aralarındaki ilişkilere değinmeyen bir anlatımı değil insanlığın tarihsel bilincinin düzenli oluşumunu kastetmektedir. Hümaniteryanizme doğru ilerleyen insan bütün yönleriyle insanlığın bir temsili olurken dünya tarihi humanitat fikrinin gerçekleşmesi olmaktadır. Buna bağlı olarak imparatorluklar (Weltreiche), dünya kültürü (Weltkultur), dünya dinleri (Weltreligionen) ve

dünya tarihi (Weltgeschichte) humanitate doğru ilerleyen gelişimin dört ana aşamasını teşkil etmektedir.¹²³

Wundt, bütün insanlığı kuşatacak bir dinin ortaya çıkacağı fikrinin Hıristiyanlığın başlangıcından beri var olduğunu ve bu anlayışın tekrar dünyaya gelecek bir Mesih inancıyla ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. Ancak ona göre tarih ve psikoloji bunu reddetmektedir çünkü İslam, Hıristiyanlık ve Budizm kendi bünyeleri içinde birçok farklı form barındırmaktadır ve bu durum farklılıkların gün geçtikçe azalmadığını bilakis arttığını göstermektedir. Bu farklılıkların artması ise artan bireyselleşme ile doğru orantılıdır ve milletler psikolojisi açısından zorunlu bir fenomen olarak görülmektedir. Ayrıca dinin tamamen ortadan kalkacağı fikrine katılmamaktadır.

Tek bir dinin hakim olacağı fikrini ütopyik kabul eden Wundt, Hıristiyan dünyasında sürekli artan bir bölünmenin gerçekleştiğini ve ayrışmanın kimi durumlarda gözlenemez olmasını, sosyal şartların oluşturduğu baskı sonucu gösteriş amaçlı tek tip dindarlığı zorunlu bir durum görmesi sebebiyle bir dinsizlik hali olarak görmektedir. Wundt, Protestan bir teolog ile halkın içinde yetişmiş dindar bir Katolik arasındaki farkların onları aynı dinin müntesibi kılamayacak derecede büyük olduğunu ifade etmektedir ve böylece farklı Hıristiyan kiliselerine bağlı bulunan ve hatta aynı kiliseye tabi olan insanların aynı dinin altında bulunmadıklarını savunmaktadır.

Hıristiyanlığın ilk ortaya çıkışında olduğu gibi üniform bir din olma özelliğini yitirmiş olduğunu iddia eden Wundt, onun en köklü görünüşlerinden olan Katolikliğin insanların gereksinimlerine uygun olarak dönüşüp, geçmiş halk inanışlarını ve din öncesi kültürleri de içine alarak bilimin talepleri doğrultusunda gelişim gösterdiğini ve böylece bir din olmaktan ziyade bütün dinlerin bir ansiklopedisi haline geldiğini iddia etmektedir. Çünkü ona göre Katoliklik ruh kültürünü, fetişizmi, büyü seremonilerini ve azizleri barındırmasıyla Antik Yunan'da rastlanmamış bir politeizme haizdir. Genel anlamda Hıristiyanlık dairesinde dini ve din öncesi inançların yer etmediği hiçbir kilise veya mezhep bulunmamaktadır. Farklı koşullar altında bulunan ve bireysel farklılıklar gösteren insan doğası göz önünde bulundurulduğunda farklılıkların ortadan kalkması mümkün görünmüyor çünkü bu hem bireysel psikoloji hem de milletler psikolojisi açısından imkansız kabul edilmektedir. Nitekim her iki bilim dalı dini gelişimin tekdüzeliğe değil

¹²³ Wilhelm Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912, ss. 465-473.

farklılaşmaya doğru gittiğini savunmaktadır. Bu gelişimde insan etkinliklerinin ve ihtiyaçların artması da etkin kabul edilmektedir.

Wundt'a göre dini itikatların teke inmesinin imkansızlığı kabul edildiğinde hepsinin bir arada barış içinde varlığını korumasına engel kalmayacaktır. Ancak bunun gerçekleşmesine engel olan iki olgu bulunmaktadır ve bunların ortadan kalkması imkansız görülmektedir. Birincisi bir dini topluluğa dahil olmaya iten siyasi ve sosyal baskıdır. Böyle bir topluluğun dışında bulunan bireyler sosyal konum itibarıyla zarar görmektedirler. Diğeri ise içsel olup geleneksel bir inancı doğrulama arzusudur.¹²⁴

Din psikolojisi dinin geleceği hakkında yorum yapmazken, Wundt dinin geleceği hakkında yorumlarda bulunarak son derece iddialı bir tutum sergilemektedir. Bir dinin geleceği hakkında tahminlerde bulunmak din psikolojisinin amaçlarıyla bağdaşmamaktadır.

2.3. Din Psikolojisinde Yöntem

Bu başlık altında Wundt'un din psikolojisi bilimi için öngördüğü yöntem ele alınacaktır. Wundt, ilk psikoloji laboratuvarını kurmuş olmasına rağmen din olgusunun psikolojik açıdan araştırılmasında deneyin tatbik edilemeyeceğini savunmaktadır.

Wundt'a göre psikolojinin görevi bireysel bilincin gerçeklerini ortaya koymak ve bunları gelişim aşamaları çerçevesinde açıklamaktır. Ayrıca toplumsal bilinci açıklamak amacıyla da psikolojiden istifade etmek zorundadır.¹²⁵

Wundt'a göre duyum ve algı gibi basit yapıları zihinsel fonksiyonlar laboratuvar ortamında incelenebilir ve incelenmelidir. Ancak daha yüksek yapıları süreçlerin deneyler vasıtasıyla incelenmesini mümkün görmemiştir. Ona göre bunlar ancak sosyoloji, antropoloji ve sosyal psikolojinin deneye dayalı olmayan yaklaşımlarıyla tetkik edilebilmektedir. Zihinsel süreçlerin

¹²⁴ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie, Zweiter Band, 3. Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1909, ss. 755-762; Franz Krus, "Religionspsychologie und Theologie", *Zeitschrift für katholische Theologie*, 1917, C. 41, Sy. 1, ss. 14-18.

¹²⁵ Wilhelm Wundt, *Probleme der Völkerpsychologie*, Ernst Wiegandt Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1911, ss. 2-3.

gelişiminde sosyal olguların etkili olduğu önemli bir tespit olmasına karşın, yüksek yapılı zihinsel süreçlerin deneysel bir şekilde incelenemeyeceği iddiası çürütülmüştür.¹²⁶

Deneysel psikolojinin kurucusu Wundt, içsel davranışların araştırılmasında deneyi uygun bir vasıta olarak kabul etmemesine karşın Würzburg Ekolü bunun aksini ispat etmiştir.¹²⁷

Wundt'a göre genetik bir din psikolojisi için iki yöntem bulunmaktadır. Birincisine göre dini gelişim dinler tarihi bağlamı çerçevesinde kesitsel yöntemle, ikinci yöntemde ise birtakım önemli görülen fenomenler, tespit edilebilen ilk başlangıcından günümüze kadarki dönüşüm ve değişimi itibariyle boylamsal olarak ele alınacaktır.

İkinci yöntemi tercih eden Wundt, tek bir fenomeni ulaşılabilir ilk başlangıçlarından itibaren araştırmaktadır ve bunun için merkezi fikir ve duygular tespit etmiştir. Wundt dini fenomenler için dört gelişim evresi kabul etmektedir. İlkel insanın bulunduğu birinci evrede büyü ve demon inancı hakimdir, ata olarak kabul edilen hayvanlar bulunmaktadır ve bedene bağlı olan bir ruh olduğu varsayılmaktadır. İkinci evre olan totemik çağın dini fenomenleri arasında hayvan ve bitki totemleri, cansız totemler, tabu, fetiş ve hayvan atalardan insan atalara geçiş zikredilmektedir. Wundt 'Kahramanlar ve Tanrılar Çağı' olarak adlandırdığı üçüncü evrede kahraman ve demonun birleşmesiyle tanrıların ortaya çıktığını söylemektedir. 'Hümaniteryanizme Gelişim' isimli son evrede ise kişiliği olmayan tanrı fikriyle etnik dinler dünya dinlerine dönüşmektedir.¹²⁸

Stanley Hall (1844-1924) bir dönem Wundt'un laboratuvarında çalışmıştır ve onun deneysel yaklaşımını dini verilerin araştırılmasına uyarlamak suretiyle Alman deneysel yöntem ve Amerikan ampirik din psikolojisi arasında bir köprü vazifesi görmüştür.¹²⁹ Hall aynı zamanda

¹²⁶ Duane P. Schultz & Sydney Ellen Schultz, *age.*, ss. 137-138.

¹²⁷ Ernst G. Wehner, "Geschichtliche Skizze der empirischen religionspsychologischen Methodik", *Archiv für Religionspsychologie*, 1971, C. 10, Brill, s. 287.

¹²⁸ Lars Allolio-Nacke, "Why Wilhelm Wundt's Völkerpsychologie Can Hardly Be Seen as an Ancestor of (Modern) Psychology of Religion", **A Hundred Years of the IAPR: A Celebratory Supplement to the Archive for the Psychology of Religion Studies and Discussions of the History of the International Association for the Psychology of Religion**, Ed. Jacob A. Belzen, 1. Baskı, Brill, Leiden, 2016, ss. 50-51.

¹²⁹ Jack Tyrus Hanford, *agt.*, ss. 29-30.

din psikolojisi alanında anket yöntemini kullanılmasına öncülük eden bilim adamlarından biridir.¹³⁰

Wundt birçok bilginin dini ruh inancı ve doğa fenomenleri gibi tek bir kaynaktan türetmeye çalışmalarına karşı çıkmıştır. Ona göre din birçok kaynaktan ortaya çıkmış olduğundan dolayı diğer yaklaşımları indirgemeci kabul etmektedir. Ona göre dinin psikolojik açıdan incelemek için dini yaşam fenomenlerinin bütünlüğüne nüfuz etmek ve yaşamın diğer faktörleri arasındaki ilişkileri keşfetmek gerekmektedir. Dini bireysel bir ürün olarak değil insan topluluğunun bir ürünü olarak gören Wundt, onun birey düzeyinde ve bireysel deneysel psikoloji yoluyla araştırılmayacağını savunmaktadır. Genetik bir din psikolojisinin gerekliliğini savunurken bunun için ilkin farklı aşamalarındaki dini gelişimin tarihsel anlamda araştırılması ve ardından uygun fenomenlerden örnekler seçerek bunların gelişimleriyle beraber kökenlerinin irdelenmesini savunmuştur.

James'i sadece patolojik dini fenomenleri ele almakla suçlayan Wundt'a göre dinin bir dizi öğelerinden sadece birini incelemek din psikolojisi olarak kabul edilemez.

Wundt kendisinin bir dinler tarihi çalışması ortaya koyduğunu iddia edenlerin yanıldıklarını ifade etmektedir. Tarihin görevi farklı milletlerin gelişimini ortaya koymak, din psikolojisinin amacı ise dini güdü ve fikirlerin insanların genel yapılarına nasıl bağlı olduklarını tespit etmektir. Böylece dinler tarihinden yararlanmadan belirli tarihsel şartlar altında gelişmiş olan psişik ürünlerin isabetli bir şekilde anlaşılması mümkün değildir.¹³¹

Belzen'e göre Wundt'un din psikolojisi hakkındaki eleştirileri günümüzde geçerliğini korumaktadır. Ona göre din psikolojisi araştırma konusunu salt dindarlığa indirgemektedir ve kayda değer sonuçlar üretememektedir.¹³²

Jacob Belzen'e göre din psikolojisi genel psikolojik araştırmaları dini kitleler üzerinde tekrarlamasıyla önceden ulaşılmış sonuçları yinelemiş olacaktır. Bunu bir yanlış olarak görmese de Belzen bunu önemsiz bir uğraş kabul etmektedir. Ona göre din psikolojisinin asli araştırma konusu dinin kendisidir ve görevi de din hakkında ek psikolojik bilgiler sağlamaktır. Böylece din

¹³⁰ Jack Tyrus Hanford, agt., ss. 30-31.

¹³¹ Jacob A. Belzen, "A Way Out of the Crisis? From Volkerpsychologie to Cultural Psychology of Religion", *Theory & Psychology*, 2005, C. 15, Sy. 6, ss. 820-822.

¹³² Jacob A. Belzen, agm., ss. 827-828.

psikolojisinin ana görevi dine özgü olanı keşfetmek ve betimlemektir. Bir grubun dini karakteri üyelerine kayda değer bir katkı sağlıyor mu ve sağlıyorsa bu katkının doğası nedir? İnsanın bir tanrıyla kurduğu ilişki herhangi bir insanla kurduğu ilişkiye tam eşit olamazken bu iki ilişki arasındaki fark nedir ve nasıl tespit edilebilir ve tespit edilebilirse bir psikolojik anlam taşıyor mu? Psikolojik açıdan bakıldığında bu ilişki ile masal ve fantazi arasında nasıl bir fark bulunmaktadır ve ne tür benzerlikler vardır? Belzen'e göre din psikolojisi bu tür sorular ele aldığı takdirde hem psikoloji hem de din hakkındaki bilgiye katkı sağlayacaktır.

Belzen din psikolojisini bir krizde görmeye birlikte metod ve yöntemlerin tekrar ele alınmasıyla bu krizin aşılabileceğini savunmaktadır. Sosyal ve kültürel yapıların insan duyuş, düşünüş ve davranışları üzerine etkilerini ve aralarındaki etkileşimi kendisine konu edinen kültürel psikoloji yeni kuram ve kavramlar geliştirdiği gibi insanın psişik fonksiyonları ve kültür arasında yeni ilişkiler keşfetmektedir. Bu şartlar altında Wundt'un bazı kusurları olmasına rağmen sadece dindarlığı değil dinin kendisini kültürel psikolojinin nesnesi haline getirmenin yararlı olacağını düşünmektedir. Ona göre din herhangi bir bireyde gelişmeden evvel kültürel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³³

Wundt deneyin sadece fizyolojik bireysel psikoloji alanında icra edilebileceğini ve yüksek yapılı psişik fenomenlerin araştırılmasında kullanılamayacağını ifade etmiştir. Yüksek yapılı psişik fonksiyonlar ve süreçler ancak milletler psikolojik yöntemle araştırılabilmektedir.¹³⁴

Mitolojik fikirlerin ortaya çıkışı hem tarihsel hem de psikolojik olarak ele alınabilmektedir. Bu fikirlerin tarihsel açıdan ele alınması olguların ilk defa ne zaman ortaya çıkmış olduğuyla ilgilidir. Bu olguların psikolojik olarak incelenmesi ise onların hangi ruhsal saiklerle ortaya çıktığı ve insan bilincinin genel özellikleri ile ilgilidir. Ancak psikolojik inceleme ancak tarihsel araştırmaların verdiği bilgilerle mümkün olmaktadır. Buna karşılık tarih de psikoloji biliminden istifade etmeden olaylar arasındaki ilişkiler hakkında bir yargıya ulaşmamaktadır.¹³⁵

¹³³ Jacob A. Belzen, agm., ss. 828-830.

¹³⁴ Jacob A. Belzen, "Der Anfang, der ein Ende war: Die Gründung der Internationalen Gesellschaft für Religionspsychologie", *Archive for the Psychology of Religion*, 2014, C. 36, s. 157.

¹³⁵ Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie Zweiter Band Erster Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905, ss. 527-530.

Psikoloji bilimi olguların tespitini sağlamayacak eğilimlerden ve kendi alanın dışından gelen yorumlardan uzak durmalıdır. Ampirik bir bilim dalı olarak ayrıca bilinç süreçlerini incelemelidir ve amacından sapmamalı, metafizik güdüler tarafından etkilenmemeli ve başka disiplinlere müdahil olmamalıdır. Ayrıca normatif bir bilim olmadığından etik normlar ve dinin metafizik varlığı hakkında yargılarda bulunmamalıdır.

Wundt bazı bilim adamlarının sadece kendi yönelimlerine daha uygun düştüğünü düşündükleri olguları ele aldıklarını iddia etmektedir. Teolojik pragmatizmin dini ekstaz çerçevesinde anlamaya çalışması bütün mitlerin ve dinlerin doğa fenomenlerinden ortaya çıktığını iddia etmek kadar tek taraflıdır. Dinin tek bir kaynaktan ortaya çıkmadığı fikrinden yola çıkan Wundt, onun kaynağını psikolojik açıdan araştırılabilmesi için dini hayatın olgularının bütününe nüfuz edip tikel faktörlerin arasındaki ilişkiyi veya hayatın diğer alanlarıyla olanları dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Psikoloji bilimi aynı zamanda keyfi bir şekilde ayırık olguları karıştırmamalıdır ve fenomenlerin ortaya çıktığı çevre ve şartlar göz önünde tutulmalıdır. Bireysel yaşantılar din psikolojisi açısından ancak dini ortamla birlikte ele alındığı takdirde değerli kabul edilmektedir ve bu bağlamdan kopartılmış şekilde incelendiğinde elde edilen sonuçların değeri sınırlı görülmektedir. Dinin toplumun bir ürünü olduğunu söyleyen Wundt, bu düşünceye bağlı olarak din psikolojisinin milletler psikolojisinin bir parçası olduğunu ve milletler psikolojisinin ortak yaşamın olgularının tarihini gerektirdiğini belirtmektedir. Böylece dinler tarihi bilimini din psikolojisi için gerekli görmektedir ancak tarih kavramını geniş kapsamlı olarak ele almaktadır ve ilkel toplulukların tarih öncesine itilerek konu dışı bırakılmasını reddetmektedir.

Dini fenomenlerin psikolojik değerlendirmesi tarihsel arka planı göz önünde bulundurmayı gerektirdiğinden Wundt'a göre ancak bir genetik din psikolojisi var olabilmektedir. Genetik din psikolojisinin yöntem bakımından iki seçeneği bulunmaktadır. Birinci yöntemde dini gelişim birbirini takip eden aşamalar ve geçişler halinde ele alınmaktadır. İkincisine göre de önemli görülen fenomenlerin bir bölümü geçirdikleri değişim ve dönüşüm temel alınarak tespit edilebilir başlangıcından itibaren ele alınabilmektedir. Birinci yöntemin diğeriyle tamamlanması gerektiğini söyleyen Wundt, bu yöntemin müstakil olarak uygulanmasının birbiriyle ilişkili olan olguları birbirinden ayırabileceğini ve birbirinden farklı olan şeyleri birleştirebileceğini düşünmektedir. Buna karşın tek bir olgunun izinin sürülmesi sınırlı bir alanda genetik bir bağlamı sunmayı ve böylece genel gelişimde konumlandırılmasını

mümkün kılmaktadır. Dua, kurban, arınma ritüelleri, defin adetleri, tabu, cennet ve cehennem tasavvurları gibi fenomenlerin tamamında paralel ilerleyen veya içiçe geçen olaylar dinin nasıl ortaya çıktığını tespit edebilmek için zorunlu görülmektedir. Tek bir fenomeni irdelemek ancak kendi fikirlerini doğrulamak isteyen ve dinin kendisini kavrama lüzumunu görmeyen tarafgir bir bilim için yeterli olabilir ancak bu din psikolojisi olarak adlandırılmayacaktır. Wundt ayrıca din psikolojisi için kullandığı materyallerin dinler tarihine ait olduğunu ve psikoloji biliminin bireysel bilincin problemleriyle ilgilenmesi gerektiğini ve bunların tarihsel şartlarla ilişkili olmadığını iddia edenlere itiraz etmektedir. Ona göre tarihsel şartların göz önünde tutulmaması fenomenlerin doğru anlaşılmasına engel olacaktır ve dinler tarihinin genetik din psikolojinin alanına giren konular hakkında bilgi verdiği iddiası doğru değildir. Wundt dinler tarihi için her bir dinin, milletlerin gelişimindeki rolünü ortaya koyma görevini tayin ederken olguların dini fikirlerle nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu ve dini güdülerin insanın genel psişik yapısıyla bağlantılı olduğunu tespit etmenin din psikolojisinin görevi olduğunu ifade etmektedir. Bu düşüncelerden yola çıkarak Wundt, dinler tarihi olmadan bir din psikolojisi inşa etmenin mümkün olamayacağı sonucuna ulaşmaktadır.

Böylece Wundt, din psikolojisini genel psikoloji ile dinler tarihinin arasında bir konuma yerleştirmektedir. Din psikolojisi dinler tarihinin sunduğu dini fenomenleri insanın düşünüş ve davranışlarının temel güdülerini ile ilişkilendirmeli ve dinin milletler psikolojik gelişiminden kaynaklanan yeni olguların kaynaklarını tespit etmelidir. Din psikolojisinin din bilimlerin tamamını kapsamadığını ifade ederken din felsefesiyle amaç bakımından örtüşmediğini de ilave etmektedir. Din psikolojisi dini bilincin gelişimini araştırmakla salt ampirik bir bilimdir ve böylece bireysel psikolojide olduğu gibi normatif nitelikte değildir.¹³⁶

Wundt Amerikan psikologlarının anketler kullanmak suretiyle deneyle aynı derecede bilimsel bir çalışma ortaya koyduklarını savunmalarıyla alay etmiştir. Ona göre bu psikologların yaptıkları anket çalışmaları bilimsel değer taşımamaktadır. Ancak yirminci yüzyılda gerçekleştirilecek olan psikoloji çalışmalarının büyük bir bölümü anketler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Wundt ayrıca William James'in *Dini Tecrübenin Çeşitliliği*¹³⁷ adlı eserini

¹³⁶ Wilhelm Wundt, *Probleme der Völkerpsychologie*, Ernst Wiegandt Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1911, ss. 111-117.

¹³⁷ Longmans Green And Co., New York, 1902.

eleştirmiştir. Ona göre James'in dini tecrübeyle üzerine yazdıklarını genelde psikoloji özelde ise din psikolojisi olarak adlandırmak mümkün değildir. James'in çalışmasında ele alınan ne tezahürlerin ortaya çıktığı koşullar belirlenmiştir ne de bunlar psikolojik bir analize tabi tutulmuştur.

Wundt, James'in kendi çalışmasını din psikolojisine bir katkı olarak görmediğini ve onu pragmatik din felsefesi için bir katkı olarak ortaya koyduğunu ve bunu eserinin son bölümünde izah ettiğini savunmaktadır. Wundt, Alman din psikolojisine ilk dönemlerinde katkı sağlamış olan James'in Çeşitlikler adlı eserini de çevirmiş olan Georg Wobbermin'in (1869-1943) çeviride James'in çalışmasının en önemli kısmı olarak gördüğü ve din hakkındaki felsefi yaklaşımını ana hatlarıyla sunduğu son bölümü atlayarak ciddi bir hata yapmış olduğunu savunmaktadır. Sınırlı sayıda fenomenin ele alınması sebebiyle eserde büyük boşlukların bulunduğu ve bunun psikolojiyle ilintili olmayan kriterler temel alınarak yapıldığı düşünülmektedir.

Wundt'un din psikolojisi alanında ilk çalışmaları ortaya koyan Würzburg ekolüne tabi Wilhelm Staehlin gibi bilim adamlarını görmezden gelmesinin ve onlara atıfta bulunmamasının bir sebebi adı geçen ekolle deney uygulamaları ve psikolojinin doğası üzerine yaşadığı metodolojik tartışma olarak görülmektedir. Bu ekol yüksek psişik süreçler ve özellikle düşünme üzerine deneysel araştırmaların mümkün ve meşru olduğunu savunmaktadır. Buna karşın Wundt, başından beri deneyin ancak fizyolojik psikoloji alanında icra edilebileceğini savunmuştur.

Wundt psikolojide metodolojik bir çoğulculuktan yana olmuştur zira psikolojinin nesnesi olan psişikin (das Psychische) sadece bireylerde değil aynı zamanda toplum düzeyinde de var olduğunu savunmuştur. İçebakış, psikofiziksel deney, karşılaştırmalı psikolojik yöntem ve tarihsel-psikolojik yöntemi psikolojinin temel metotları olarak görmektedir. Ayrıca psikolojiyi bütün insan bilimlerinin temeli olarak görmektedir ve bireysel psikoloji bunun sadece bir cüzüdür. Milletler psikolojisini ise en önemli branş olarak kabul etmektedir.

Wundt'un felsefesi bireyselci olmaktan ziyade kolektivist olması sebebiyle sosyal düzen ve kültürel ürünler bireysel psikoloji düzeyinde açıklanamayacak fenomenleri temsil etmektedirler ve bireyin psişik işleyişi onun zihinsel çevresi (geistige Umgebung) dikkate alınmadan anlaşılamazdır çünkü ona göre izole bir bireysel zihin mümkün değildir.

Wundt, psikoloji biliminin bireysel bilincin araştırılması olarak tanımlanmasının çok sınırlı olduğunu ve bir çok bireyin zihinsel etkileşimi sonucu ortaya çıkan fenomenlerin göz ardı

edilmesini eleştirmektedir. Ona göre tarih, etnoloji ve diğer insan bilimleri milletler psikolojisini desteklemektedir.

Würzburg Ekolü insan düşünüşünün deney yoluyla keşfedilebileceğini savunurken Wundt bilindiği üzere buna karşı çıkmıştır ve bunun sadece milletler psikolojisinin bir nesnesi olan dil psikolojisi bağlamında ele alınabileceğini savunmuştur. Wundt Würzburg Ekolü çerçevesinde gerçekleştirilen din psikolojisi çalışmalarını kabul etmemektedir.

Wundt'un deneyin din psikolojisi alanında tatbik edilmesine muhalefet etmesi üç sebepten ötürüdür. Bunlardan biri Würzburg ekolü takipçileri tarafından gerçekleştirilen deneyleri gerçek anlamda deney olarak kabul etmemesidir. Bu deneyleri kabul etse dahi, genel anlamda deneyin yüksek yapılı psişik süreçlerden saydığı ve dini de bunlara dahil kültürel fenomenlerin araştırılmasında uygun görmemektedir. Son sebebi ise dini milletler psikolojisinin nesnesi görmesi ve böylece onun sadece genetik yaklaşımla veya diğer ismi tarihsel-karşılaştırmalı metotla incelenebileceğini düşünmesidir.¹³⁸

Wundt birçok bilim adamının ve teoloğun dini, ruhlara olan inançtan veya doğaya karşı duyulan korku gibi tek bir kaynaktan türetmeye çalışmalarını eleştirmektedir ve dinin birçok kökenden ortaya çıkmış olduğunu savunmaktadır.¹³⁹

Din psikolojisi ampirik, milletler psikolojik ve genetik olmalıdır. Salt bireysel psikolojik bir karaktere sahip olmamalıdır. Din psikolojisi hakkındaki en kayda değer bilgilerin ilkel toplulukların araştırılmasıyla elde edileceğini düşünen Wundt aynı zamanda din psikolojisinin genetik olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca din psikolojisinin tarafsız olmaktan uzak durması gerektiğini ve bir ampirik bilim olarak bireysel ve toplumsal hayatta ortaya çıkan olguların incelenmesi dışında değer yargıları içerecek tutumlardan uzak durması gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁰

Wundt, din psikolojisi araştırmalarının sosyoloji, antropoloji, dinler tarihi ve sosyal psikoloji vasıtasıyla desteklenmesi gerektiğini ve ancak bu şekilde dinî yaşamın fenomenlerine

¹³⁸ Jacob A. Belzen, "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, 2005, C. 35, Sy. 3, ss. 150-152.

¹³⁹ Jacob A. Belzen, "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, 2005, C. 35, Sy. 3, ss. 152-153.

¹⁴⁰ Karl Girgensohn, "Wilhelm Wundts Streitschrift wider die amerikanische Religionspsychologie", *Theologisches Literaturblatt*, 1911, C. 32, Sy. 20, ss. 460-461.

nüfuz edilebileceğini savunmaktadır. Alanda yapılan deneylere karşı çıkan Wundt, dinin gelişim açısından incelenmesi gerektiğini iddia etmektedir. Deneyin yanında anketi de din psikolojisi için uygun bir metot olarak görmemesine rağmen, geçmişten günümüze alanda deney ve anket çalışmaları uygulanmıştır ve gelecekte de uygulama bulacaktır. Onun milletler psikolojik yaklaşımı bilim dünyasında yankı bulmamış olmasına rağmen onun çağrısı din psikolojisi tarihinde yapılmış metodolojik tartışmalara katkı sağlamış olması sebebiyle değerli kabul edilmektedir. Zira bir bilim dalına katkı sağlamış olmak için bir bilim adamının görüşünün doğru olması zorunlu değildir. Bir bilim adamının geliştirmiş olduğu yöntem, kabul görmemiş olsa dahi alana bir katkı olarak kabul edilebilir.

2.4. William James'e Eleştiri

Wundt, onun muasırı olan ve din psikolojisi alanının öncülerinden kabul edilen William James'in *Dini Tecrübenin Çeşitliliği* adlı çalışmasından haberdar olmakla birlikte adı geçen eser hakkında bazı eleştirilerde bulunmuştur. Bu başlık altında Wundt'un James'e yönelttiği eleştiriler ele alınıp değerlendirilecektir.

Wundt, pragmatizme dahil ettiği James'in *Dini Tecrübenin Çeşitliliği* adlı eserinin dini hayatını psikolojisini asıl amaç olarak ele almadığını ve adı geçen çalışmanın ana konusunu pragmatik din felsefesinin oluşturduğunu savunmaktadır. James'in anormal ve sıradışı dinî fenomenler ele aldığını ve onlar üzerine yoğunlaşmasını eleştirmektedir. Bunun sebebi ise normal olanın, patolojik seviyeye ulaşan ya da bunu aşan anormal dini vecd durumlarından psikolojik olarak yorumlanamayacağı düşüncesidir. James'in çalışmasının bir din psikolojisi olabilmesi sunulan materyalin ciddi eksikleri bulunmaktadır. Wundt'a göre bireysel inançlar ve deneyimler, din psikolojisinde ancak ait oldukları dini çevre dikkate alındığı takdirde önem kazanırlar çünkü ona göre din, toplumun bir yaratımıdır. Bu sebepten ötürü bireysel din psikolojisinin yerine milletler psikolojisi geçmelidir.¹⁴¹

Wundt'tan önce James'i eleştirenler arasında din psikolojisi alanına katkı sağlayanlardan Julius Kaftan da bulunmaktadır. James'in eserini ampirik araştırma metoduna aykırı bulurken dinin bireyin içsel yaşantıları üzerinden değil tarih üzerinden ele alınması gerektiğini savunmaktadır.

¹⁴¹ Heinrich Ostertag, "Grundsätzliches aus Wundts Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1914, C. 1, ss. 212-213.

Dinin kühüne ancak tarih üzerinden yapılan bir karşılaştırma sayesinde vakıf olunabilecektir. James'in din psikolojisi alanda uygulama görmemiştir ve ilham kaynağı olmamıştır. Ayrıca önemli bir şahsiyet olarak anılmasına rağmen fikirlerine ihtimam gösterilmemiştir.¹⁴²

Wundt, James'in *Dini Tecrübenin Çeşitliliği* adlı çalışmasının pragmatik din felsefesi üzerine yazılmış olduğunu ve genel itibarıyla örneklerden oluştuğunu belirtmektedir. Bu örneklerin asıl maksadı eserinin son bölümde özet olarak sunduğu din felsefesi görüşleri için bir zemin oluşturmaktadır. Ancak bu eserin Almanca çevirisinde yazarın en büyük önemi attığı bu bölümün önceki bölümlerle ilişkili olmadığı iddiasıyla çevirilmemesini eleştirmektedir.¹⁴³

James'in dini uyanış ve dine dönüş hakkında kaleme aldıklarını psikoloji niyetiyle değil pragmatik felsefesi için temel oluşturma amacıyla kaleme aldığını savunan Wundt, onun çalışmasını bir din psikolojisine çevirenlerin Alman teologlar olduğunu iddia etmektedir. James'i psikoloji bilimine hakim birisi olarak gören Wundt, onun gelişigüzel farklı zaman ve şartlara ait fenomenleri hangi koşullar altında meydana geldiklerini tespit etmeden sadece bazı benzerliklerden ötürü bir tek olarak ele alınamayacağını bildiğini düşünmektedir. İnsanın hissettiği güven duygusu ve tanrının kendi ruhuna taşması hissini tatmin arzusunun karşılanması olarak tanımlanması başarılı bulan Wundt, bu açıklamalardan dini fenomenlerin psikolojik bir izahının bulunmadığı ifade etmektedir. Bu örnekler sadece insanın sükunet arzusu ve ona ulaşma çabasının göstergeleridir. James'in dini ekstazın kendisinde dini yaşantıların gerçekliği için deliller görmediğini ve sadece bir tanrı hipotezinin sükunet sağlayan bir fenomen olduğunu ve bu sükunetin herhangi bir felsefeden elde edilmesini de ihtimal dahilinde görmektedir ve buna itiraz etmemektedir.

Olguların ne ortaya çıkış şartları tespit edilmiştir ne de psikolojik bir analize tabi tutulmuştur. Psikolojik bir analiz için tarihsel şartların da göz önünde bulundurulması gerektiğini savunan Wundt, Augustin ve Rahibe Teresa'nın hayatı hakkında elde edilmiş veriler üzerine bir din psikolojisi inşa edilemeyeceğini dile getirmektedir. Dinler gelişiminde dini ekstazın önemini kabul eden Wundt, onun yegane unsur olarak kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Wundt, onun pragmatik düşüncelerini sunmak için kullandığı örneklere itiraz etmemektedir. Ancak Alman

¹⁴² Jacob A. Belzen, "Methodological Concerns in the Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, 2005, C. 35, Sy. 3, s. 140.

¹⁴³ Wilhelm Wundt, *Probleme der Völkerpsychologie*, Ernst Wiegandt Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1911, ss. 93-97.

teologlarının bu amacı göz ardı ederek *Çeşitlikler*'i müstakil bir din psikolojisi çalışması kabul etmelerine itiraz etmektedir.¹⁴⁴

James, *Dini Tecrübenin Çeşitliliği* çalışmasında din, tanrı, dinin bireye olan etkisi, mistik ve dini tecrübe gibi konuları ele alırken, bireysel dini tecrübeler üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁴⁵ Bu başlıklar dışında ihtida, azizlik ve ruh sağlığı-din ilişkisi üzerine de mülahazalarda bulunmaktadır.¹⁴⁶

Özetle Wundt, James'in eserini kamuoyuna bir din psikolojisi çalışması olarak sunmadığını ifade etmektedir. Çeşitlilikler adlı çalışmasının Ernst Troeltsch ve Georg Wobbermin tarafından Almancaya çevrilirken onun din felsefesini özetleyen bölümün kasten çevrilmemesini eleştirirken, bu çalışmanın bir din psikolojisi çalışması olarak addedilmesini yanlış bulmaktadır. Wundt'un eleştirisi James'e yönelik değil, onun eserini eksik çevirip aslından saptırarak din felsefesi çalışması olarak tasarlanmasına rağmen onu bir din psikolojisi çalışması olarak sunan çevirmenlerdir.

James'in adı geçen eserde ele aldığı konular göz önünde bulundurulduğunda, onun bir din psikolojisi çalışması ortaya koymadığını iddia etmek isabetsiz olacaktır. Wundt'un onun çalışmasını din felsefesi alanı sınırlarında kabul etmesi onun hakikatte bir din psikolojisi çalışması olduğu gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Wundt'un James'e karşı takındığı olumsuz tavır ki buna onun eserini eleştirmiş olmasına rağmen onu ismen zikretmemiş olması örnek olarak verilebilir. James'in çalışmasının bilim dalına olan aidiyetinin ispatı için sadece Türkçe yazılmış din psikolojisi eserlerinde James'e yapılan atıflara göz atmak yeterlidir.

¹⁴⁴ Wilhelm Wundt, *Probleme der Völkerpsychologie*, Ernst Wiegandt Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1911, ss. 102-108.

¹⁴⁵ Laurence William Grensted, *Psychology and God*, Longmans Green and Co., London, 1936, s. 1.

¹⁴⁶ Mustafa Doğan Karacoşkun ve diğerleri, *Din Psikolojisi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2013.

SONUÇ

Wundt, genelde bilim tarihi, özelde ise psikoloji tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan bilim insanlarından biridir. Deneysel psikolojinin kurucusu olmanın yanında dünya tarihinin ilk psikoloji laboratuvarını açmış ve dünyanın farklı ülkelerinden gelen öğrencileri yetiştirip, dünya çapında psikolojinin itibar görmesini sağlamıştır. Onun 19. yüzyılın sonunda nöropsikoloji alanında da eserler telif etmiş olması son derece dikkat çekicidir.

Doğa bilimlerinde kullanılagelen yöntemlerin psikoloji için de kullanım alanı bulmasını sağlamış olan Wundt'un, öldüğünde 53 bin sayfalık bir külliyatı miras bırakmış olması onu diğer psikologlardan ayıran bir özellik olarak dikkat çekmektedir.

Deneysel psikolojinin kurucusu olarak, temel bir metodoloji geliştirmiş, deneylerde kullanılmak üzere cihazlar icat etmiştir. Buna ilaveten ders kitapları telif edip bir dergi kurmuştur.

Wundt, dinin tek bir kaynaktan türetilmeyeceğini ve onun birçok kaynaktan ortaya çıkmış olduğunu savunmaktadır. Binlerce yıllık insanlık tarihi boyunca evrilmek suretiyle günümüz dinlerinin ortaya çıktığını savunan Wundt, dinin ilk tohumlarının ilkel insanların harikulade doğa olayları, hastalık ve ölüm gibi olgular karşısında duydukları heyecandan atıldığını savunmaktadır.

Dinin geleceği hakkında hipotezlerde bulunan Wundt, insanlarda bireyselleşmenin artması sonucu gelecekte bütün insanları kuşatacak olan bir dinin mümkün olmadığını savunmaktadır. Böylece, psikolojinin normatif bir bilim olmadığını savunan Wundt'un kendisiyle çeliştiğini görmekteyiz.

Din psikolojisi için kendisinin geliştirmiş olduğu milletler psikolojik yaklaşımı gerekli gören Wundt, alana yeni bir yöntem önermiştir. Wundt, kapsamlı bir din psikolojisinin inşası için genel tarih ve dinler tarihi dallarını zorunlu görmekle, alana orijinal bir katkı sağlamıştır. Ancak bu yaklaşımı bilim çevrelerince ilgi görmemiştir.

Bu çalışmanın sonucunda din psikolojisinin tarihi açısından Almanya'daki bilim insanlarının önemli katkılar sağlamış olduğu görülmüştür. Onlarca bilim insanından biri olan Wundt'u araştırırken Ernst Troeltsch, Georg Wobbermin gibi bilim adamlarının din psikolojisinin ilk döneminde katkılar sağladığı görülmektedir. Bu bilgidен hareketle ileri

Çalışmalarda din psikolojisinin bugününü daha doğru anlamlandırabilmek için geçmişte yapılmış olan tartışmaların son derece önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu minvalde Alman din psikolojisinin derinlemesine araştırılması isabetli olacaktır. Bu bize geçmiş tartışmaların nereye ulaştığını göstermekle birlikte tekrara düşmeyi engelleyecektir.

Kaynakça

Allolio-Nacke, Lars, "Why Wilhelm Wundt's Völkerpsychologie Can Hardly Be Seen as an Ancestor of (Modern) Psychology of Religion", **A Hundred Years of the IAPR: A Celebratory Supplement to the Archive for the Psychology of Religion Studies and Discussions of the History of the International Association for the Psychology of Religion**, Ed. Jacob A. Belzen, 1. Baskı, Brill, Leiden, 2016, ss. 48-53.

Arkonaç, Sibel, "Kollektif Bilinç/Kollektif Temsiller: Wundt ile Durkheim", *Sosyoloji Dergisi*, 2010, C. 3, Sy. 21, ss. 103-113.

Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk, Konya, 2015.

Belzen, Jacob, "A Way Out of the Crisis? From Völkerpsychologie to Cultural Psychology of Religion", *Theory & Psychology*, 2005, C. 15, Sy. 6, ss. 812-838.

Belzen, Jacob, "Culture, Religion and 'The Dialogical Self': Roots and Character of a Secular Culturalpsychology of Religion", *Archiv für Religionspsychologie*, 2003, C. 25, ss. 7-24.

Belzen, Jacob, "Der Anfang, der ein Ende war: Die Gründung der Internationalen Gesellschaft für Religionspsychologie", *Archive for the Psychology of Religion*, 2014, C. 36, ss. 141-171.

Belzen, Jacob, "Der Chiasmus der niederländischen Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1992, C. 20, Sy. 1, ss. 256-269.

Belzen, Jacob, "Die Zeitschrift für Religionspsychologie, 1907-1913. Zur (Vor)Geschichte der IAPR Ein Ende, Das Zum Anfang Wurde", *Archive for the Psychology of Religion*, 2013, C. 35, ss. 285-319.

Belzen, Jacob, "Methodological Concerns in The Psychology of Religion: Continuities, Losses and Transforming Perspectives", *Religion*, 2005, C. 35 Sy. 3, ss. 137-165.

Belzen, Jacob, "Pionierin der Religionspsychologie: Marianne Beth (1890-1984)", *Archiv für Religionspsychologie*, 2010, C.32, Sy. 2, ss. 125-145.

Belzen, Jacob, "The Historicocultural Approach in the Psychology of Religion: Perspectives for Interdisciplinary Research", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1997, C. 36, Sy. 3, ss. 358-371.

Bengtson, Dale R., "R. R. Marrett and the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion*, 1979, C. 47, Sy. 4, ss. 645-659.

Bentley, John Edward, "Psychology and Religion", *Christian Education*, 1937, C. 20, Sy. 3, ss. 186-194.

Bishop, Samuel H., "A Point of View for the Study of Religion", *The American Journal of Theology*, 1904, C. 8, Sy. 2, ss. 267-285.

Bornhausen, Karl, "Ernst Troeltsch und das Problem der wissenschaftlichen Theologie", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1923, C. 4, Sy. 3, ss. 196-223.

Caspari, Wilhelm, "Der Prophet Hosea und sein Gott. Ursprung und Eigenart des Gottesgedankens des Hosea", *Archiv für Religionspsychologie*, 1930, C. 5, ss. 36-62.

Chakkarath, Pradeep, "Wundt, Wilhelm", *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology*, American Cancer Society, 2013, ss. 1367-1369.

Clemen, Carl, "Wesen und Ursprung der Magie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1921, C. 2, ss. 108-135.

Coe, George Albert, *The Psychology Of Religion*, The University of Chicago Publications in Religious Education, Chicago, 1917.

Davies, Henry, "The New Psychology and the Moral Training of Children", *International Journal of Ethics*, 1900, C. 10, Sy. 4, ss. 493-503.

Diamond, Solomon, "Wilhelm Wundt", *Dictionary of Scientific Biography*, New York, 1981, C. 14, ss. 526-529.

Eisler, Rudolf, *W. Wundts Philosophie und Psychologie*, Johann Ambrosius Barth Verlag, Leipzig, 1902.

Frick, Heinrich, "Über den Ursprung des Gottesglaubens und die Religion der Primitiven", *Theologische Rundschau*, 1929, C. 1, Sy. 4, ss. 241-265.

Girgensohn, Karl, "Wilhelm Wundts Streitschrift wider die amerikanische Religionspsychologie", *Theologisches Literaturblatt*, 1911, C. 32, Sy. 20, ss. 457-461.

Grensted, Laurence William, *Psychology and God*, Longmans Green and Co., London, 1936.

Hall, G. Stanley, *Founders of Modern Psychology*, D. Appleton and Company, New York, 1912.

Hanford, Jack Tyrus, "A Review And Critique Of Methodology In The History Of Psychology of Religion 1880-1960: Searching for a Synopsis", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Iliff School of Theology, 1974.

Hari Shanker Asthana, "Wilhelm Wundt", *Psychological Studies*, 2015, C. 60, Sy. 2, ss. 244-248.

Hasenfuss, Josef, "Psychologie bzw. Sozialpsychologie und Soziologie der Religion in Eigenständigkeit und Wechselwirkung", *Archiv für Religionspsychologie*, 1964, C. 8, Sy. 1, ss. 212-230.

Holm, Nils G., "Religionspsychologie gestern und heute: Einige Entwicklungslinien", *Archiv für Religionspsychologie*, 1997, C. 22, ss. 15-27.

Johnson, Paul E., "Psychology of Religion (1950)", *Journal of Bible and Religion*, 1951, C. 19, Sy. 1, ss. 25-27.

Johnson, Paul E., "Psychology of Religion in America", *Archiv für Religionspsychologie*, 1962, C. 7, Sy. 1, ss. 42-53.

Karakurt, Necdet, "Verständnis der Sprache von W.V. Humboldt & W.V.Wundt", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- Karsten, Rafael, "The Origins of Religion", *Man*, 1937, C. 37, ss. 22-24.
- Kattenbusch, Ferdinand, "Gott Erleben und an Gott Glauben. Zur Klärung des Problems der Wahren Religion", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1923, C. 4, Sy. 2, ss. 75-167.
- Keilbach, Wilhelm, "Die empirische Religionspsychologie als Zweig der Religionswissenschaft", *Archiv für Religionspsychologie*, 1962, C. 7, Sy. 1, ss. 13-30.
- Kessler, Kurt, "Die Wahrheitsfrage in der Religionsphilosophie", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1925, C. 6, Sy. 4, ss. 245-265.
- Kinast, Erich, *Beiträge Zur Religions-Psychologie*, K. B. Hof- und Univ.-Buchdruckerei von Fr. Junge Junge & Sohn, Erlangen, 1900.
- Knight, Helen, "Philosophy in Germany", *Journal of Philosophical Studies*, 1930, C. 5, Sy. 17, ss. 105-112.
- Kraepelin, Emil, "Wilhelm Wundt", *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1920, C. 61, Sy. 1, ss. 353-355.
- Krus, Franz, "Religionspsychologie und Theologie", *Zeitschrift für katholische Theologie*, 1917, C. 41, Sy. 4, ss. 742-766.
- Lee, Yueh-Ting ve diğerleri, "The Quest for Today's Totemic Psychology: A New Look at Wundt, Freud and Other Scientists", *Journal of Pacific Rim Psychology*, 2018, C. 12, Sy. 24, ss. 1-13.
- Lewkowitz, Albert, "Zur Religionsphilosophie der Gegenwart. IV. Religiöse Erfahrung: Wundt, James, Otto, Scholz", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1923, C. 67, Sy. 4/6, ss. 81-110.
- Lindworsky, Johannes, "Religionspsychologische Arbeiten katholischer Autoren", *Archiv für Religionspsychologie*, 1914, C. 1, ss. 228-256.
- Locatelli, Angela, "Emotions and/in Religion Reading Sigmund Freud, Rudolph Otto and William James", **Writing Emotions Theoretical Concepts and Selected Case Studies in Literature**, Ed. Ingeborg Jandl, Transcript Verlag, Leiden, 2017, ss. 77-95.
- Lorenzsonn, H., "Die Dorpater religionspsychologische Schule", *Archiv für Religionspsychologie*, 1936, C. 6, ss. 256-270.
- Maryanski, Alexandra, "The Birth of the Gods: Robertson Smith and Durkheim's Turn to Religion as the Basis of Social Integration", *Sociological Theory*, 2014, C. 32, Sy. 4, ss. 352-376.
- Mayer, Emil Walter, "Über Religionspsychologie. Vortrag, gehalten vor dem Theologischen Verein elsäß-lothringischer Pfarrer", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1908, C. 18, Sy. 4, ss. 293-324.
- Mayer, Emil Walter, "Zum Stand der Frage nach dem Wesen der Religion", *Theologische Rundschau*, 1910, C. 13, Sy. 2, ss. 45-63.
- Mead, George Herbert, "The Imagination In Wundt's Treatment of Myth and Religion", *Psychological Bulletin*, 1906, C. 3, ss. 393-399.
- Müller, Hans-Peter, "Schöpfungsmythen- literarisch und theologisch- mit Anschließerrörterungen", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 2004, C. 101, Sy. 4, ss. 506-525.

Noack, Hermann, "Recent Interpretations of Religion in German-Speaking Countries", *The Monist*, 1930, C. 40, Sy. 1, ss. 14-52.

Ostertag, Heinrich, "Grundsatzliches aus Wundts Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1914, C. 1, ss. 212-227.

Otto, Rudolf, "Mythus und Religion in Wundts Völkerpsychologie", *Theologische Rundschau*, 1910, C. 13, Sy. 7, ss. 265-275.

Passkönig, Oswald, *Die Psychologie Wilhelm Wundts Zusammenfassende Darstellung der Individual-, Tier- und Völkerpsychologie*, Verlag von Siegismund & Volkening, Leipzig, 1912.

Pritchard, Edward Evan Evans, *Theories of Primitive Religion*, Oxford University Press, London, 1965.

Reich, Helmut, "Extending the Psychology of Religion: A Call for Exploration of Psychological Universals, More Inclusive Approaches, and Comprehensive Models", *Archiv für Religionspsychologie*, 2008, C. 30, ss. 115-134.

Reich, K. Helmut & Hill, Peter C., "Quo Vadis Psychology of Religion? Introduction to the Special Section", *Archiv für Religionspsychologie*, 2008, C. 30, ss. 5-18.

Robinson, David Kent, "Wilhelm Wundt and the Establishment of Experimental Psychology, 1875-1914: The Context of a New Field of Scientific Research", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of California, 1987.

Rudolph, Kurt, "Leipzig und die Religionswissenschaft", *Numen*, 1962, C. 9, Sy. 1, ss. 53-68.

Schaub, Edward L., "The Present Status of the Psychology of Religion", *The Journal of Religion*, 1922, C. 2, Sy. 4, ss. 362-379.

Schaub, Edward L., "The Psychology of Religion in America during the Past Quarter-Century", *The Journal of Religion*, 1926, C. 6, Sy. 2, ss. 113-134.

Schultz, Duane P., Schultz, Sidney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.

Stählin, Wilhelm, "Die Wahrheitsfrage in der Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, 1921, C. 2, ss. 136-159.

Strunk, Orlo, "The Present Status of the Psychology of Religion", *Journal of Bible and Religion*, 1957, C. 25, Sy. 4, ss. 287-292.

Thieme, Karl, "Wilhelm Wundts Bedeutung für die Theologie", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1921, C. 2, Sy. 3, ss. 213-238.

Thouless, Robert, *An Introduction to the Psychology of Religion*, University Press, Cambridge, 1923.

Titchener, Edward Bradford and L. R. Geissler, "A Bibliography of the Scientific Writings of Wilhelm Wundt", *The American Journal of Psychology*, 1908, C. 19-22.

Titchener, Edward Bradford, "Wilhelm Wundt, 1832-1920", *Science*, 1920, C. 52 Sy. 1352, ss. 500-502.

Titchener, Edward Bradford, S. Feldman, "A Bibliography of the Scientific Writings of Wilhelm Wundt", *The American Journal of Psychology*, 1922, C. 33, Sy. 2, ss. 260-262.

Troeltsch, Ernst, "Die Selbständigkeit der Religion III", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1896, C. 6, Sy. 1, ss. 71-110.

Troeltsch, Ernst, "Die Selbständigkeit der Religion", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1895, C. 5, Sy. 5, ss. 361-436.

Vorbrodt, Gustav, "Stellung der Religionspsychologie zur Theologie", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1910, C. 20, Sy. 6, ss. 431-474.

Wassmann, Claudia, "Physiological Optics, Cognition and Emotion: A Novel Look at the Early Work of Wilhelm Wundt", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 2009, C. 64, Sy. 2, ss. 213-249.

Wehner, Ernst G., "Geschichtliche Skizze der empirischen religionspsychologischen Methodik", *Archiv für Religionspsychologie*, 1971, C. 10, ss. 285-288.

Westerink, Herman, "Spirituality in Psychology of Religion: A Concept in Search of Its Meaning", *Archiv für Religionspsychologie*, 2012, C. 34, Sy. 1, ss. 3-15.

Whiton Calkins, Mary, "The Nature of Prayer", *The Harvard Theological Review*, 1911, C. 4, Sy. 4, ss. 489-500.

Wild, Ignaz, "Wundt's Religionspsychologie", *Der Katholik Zeitschrift für Katholische Wissenschaft und kirchliches Leben*, 1911, C. 91, ss. 174-186.

Windholz, George, "Pavlov's Religious Orientation", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1986, C. 25, Sy. 3, ss. 320-327.

Wobbermin, Georg, "Das Verhältnis der Theologie zur modernen Wissenschaft und ihre Stellung im Gesamtrahmen der Wissenschaften", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1900, C. 10, Sy. 5, ss. 375-438.

Wong, Wan-chi, "Retracing The Footsteps Of Wilhelm Wundt: Explorations in the Disciplinary Frontiers of Psychology and in Volkerpsychologie", *History of Psychology*, 2009, C. 12, Sy. 4, ss. 229-265.

Wundt, Wilhelm, *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig, 1912.

Wundt, Wilhelm, *Erlebtes und Erkanntes*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1921.

Wundt, Wilhelm, *Essays*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1906.

Wundt, Wilhelm, *Ethik Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des Sittlichen Lebens*, Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart, 1892.

Wundt, Wilhelm, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1901.

Wundt, Wilhelm, *Völkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte Die Sprache*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1911.

Wundt, Wilhelm, *Völkerpsychologie Zweiter Band Dritter Teil*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1905.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu Ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş)*, DİB Yayınları, Ankara, 1983.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Adem Köroğlu, 30 Nisan 1992 tarihinde Almanya'nın Dortmund kentinde doğdu. İlkokul ve lise eğitimini Almanya'da tamamladı. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2016 yılında mezun oldu. 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda tezli yüksek lisans eğitimine başladı ve 07.08.2019 tarihinde tamamladı.

2018 yılının Mart ayında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başlayan Adem KÖROĞLU, evlidir. İyi derecede Almanca, İngilizce ve Arapça bilmektedir.